МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІДКРИТИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ
«УКРАЇНА»
ВІННИЦЬКИЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ІНСТИТУТ

Кафедра соціальних технологій

Освітня програма «Соціальна робота»
Спеціальність: 231 «Соціальна робота»

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня «магістр»

«ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ У КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ»

Студент _____ Чайка Вадим Романович
(підпис)

Науковий
керівник _____ д.пед.н., проф. Давиденко Г.В.
(підпис)

Рецензент _____
(підпис)

Допущено до захисту
Завідувач кафедри соціальних технологій
_____ «___» _____2024 р. Костенко Н.І.
(підпис)

Вінниця – 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ 6

1.1. Теоретичні концепції «діти», «дитинство» та «соціальний захист» у наукових дослідженнях 6

1.2. Організаційні форми та ресурси соціального захисту дітей 15

1.3. Ефективність соціально-правових аспектів у захисті дітей в кризових ситуацій 24

РОЗДІЛ 2. УПРАВЛІННЯ СИСТЕМАМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ У КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ: РЕФЛЕКСИВНИЙ ПІДХІД 33

2.1. . Фактори формування нетипового характеру перебігу дитинства в кризових ситуаціях 33

2.2. Рефлексивний аналіз систем управління соціальним захистом дітей під час кризових ситуаціях 41

2.3. Динаміка формування соціального капіталу серед дітей у кризових умовах 52

ВИСНОВОК 62

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 64

ВСТУП

Кризові ситуації, такі як війни, природні катастрофи, економічні кризи, конфлікти в сім'ї та інші, накладають серйозні травматичні наслідки на психічне та фізичне здоров'я дітей. У таких умовах їхня соціальна адаптація та навчання можуть бути суттєво порушені. Саме тому вивчення особливостей соціального захисту дітей у кризових ситуаціях має вельми важливе значення для сучасного суспільства.

В українській соціологічній теорії вже існує значна кількість досліджень, які пересікаються з темою соціального захисту дітей. Наприклад, Г. Саган, О. Філіпова, в контексті соціології дитинства, а також Л. Хижняк щодо ролі неурядових та міжнародних організацій у системі соціального захисту. Окремі аспекти цієї проблеми вивчають такі вчені, як Л.С. Волинець, О.І. Карпенко, В.Г. Кобелєва, Н.Ю. Максимова, О.Є. Мачульська, В.Ю. Москалюк, І.В. Пєша, П.Д. Пилипенко, Н.Т. Поліс, С.М. Прилипко, С.М. Синчук, І.М. Сирота, Б.І. Сташків, О.В. Стремоухов, Є.Г. Тучкова та інші.

У даній роботі ретельно розглядаються та аналізуються ключові поняття, що стосуються соціального захисту дітей у кризових ситуаціях. По-перше, в роботі досліджується визначення головних термінів. Проводиться аналіз аспектів, які включаються в кожне з цих понять, їхню важливість у контексті соціальної роботи та захисту прав дитинства. В роботі розглядаються різноманітні форми та ресурси соціального захисту дітей, що існують у кризових умовах та аналізуються нормативно-правові аспекти соціального захисту дітей у кризових ситуаціях.

У подальшому розгляді аналізується нетиповий перебіг дитинства в кризових ситуаціях, включаючи вплив факторів на розвиток дітей та виклики для їхнього фізичного, психологічного та соціального зростання. Проводиться рефлексивний аналіз систем управління соціальним захистом дітей під час кризових ситуацій, визначаються недоліки і пропонуються шляхи поліпшення. Розглядається динаміка формування соціального капіталу серед дітей в умовах

кризових ситуацій, включаючи можливості взаємодії та розвитку соціальних навичок.

Ця робота має на меті надати глибоке розуміння проблеми соціального захисту дітей у кризових ситуаціях та запропонувати конкретні рекомендації для покращення умов їхнього життя та розвитку у таких умовах.

Мета дослідження: Дослідження особливостей соціального захисту дітей у кризових ситуаціях з метою виявлення шляхів поліпшення умов їхнього життя та розвитку.

Завдання дослідження:

1. Визначення головних понять, зокрема їхніх аспектів та взаємозв'язків у контексті кризових ситуацій.

2. Аналіз форм та ресурсів соціального захисту дітей в умовах кризових ситуацій з метою виявлення їхньої ефективності та недоліків.

3. Розгляд нормативно-правових аспектів, що регулюють соціальний захист дітей у кризових ситуаціях, та їх аналіз з точки зору практичної реалізації.

4. Вивчення нетипового характеру перебігу дитинства в кризових ситуаціях та аналіз факторів, що впливають на цей процес.

5. Аналіз рефлексивний систем управління соціальним захистом дітей під час кризових ситуацій з метою виявлення можливостей для поліпшення та оптимізації діяльності.

Об'єкт дослідження: Соціальний захист дітей у кризових ситуаціях.

Предмет дослідження: Особливості формування та реалізації системи соціального захисту дітей у кризових умовах.

Теоретична основа. Теоретична основа дослідження ґрунтується на принципах соціальної роботи, прав дитини та психології розвитку. Вона включає в себе концепції соціального захисту дітей, засновані на міжнародних стандартах і конвенціях, а також теорії кризового втручання та розвитку дитячої психології в умовах стресу. Дослідження опирається на сучасні

теоретичні підходи до розуміння дитинства, а також на аналіз нормативно-правового поля, що регулює соціальний захист дітей.

Методи дослідження. У дослідженні соціального захисту дітей у кризових ситуаціях та їх нетиповому дитинстві використовувалися наступні методи: аналіз еволюції наукової думки щодо соціального захисту дітей у нетиповому дитинстві для виявлення ключових підходів; порівняльний аналіз різних моделей функціонування систем соціального захисту дітей в кризових ситуаціях для визначення переваг та недоліків; застосування методу аналогії для аналізу концептуальних засад соціального захисту дітей у кризових умовах з урахуванням міжнародного досвіду, що сприяло ідентифікації ключових аспектів та принципів для подальшого вдосконалення системи соціального захисту дітей у кризових умовах.

Публікації.

Структура і обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (67 найменувань). Загальний обсяг складає 70 сторінки, з них 63 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ

1.1. Теоретичні концепції «діти», «дитинство» та «соціальний захист» у наукових дослідженнях

У сучасному науковому дискурсі велика увага приділяється вивченню та аналізу теоретичних концепцій, пов’язаних з «дітьми», «дитинством» та «соціальним захистом». Ці концепції стали предметом інтенсивних досліджень у різних наукових галузях, включаючи соціологію, психологію, антропологію та соціальну роботу.

Вивчення дітей та дитинства у контексті наукових досліджень є важливим аспектом сучасного суспільства, оскільки дитинство є періодом формування особистості та ключовим етапом розвитку кожної людини. Теоретичні підходи до розуміння дітей та дитинства включають в себе різноманітні перспективи, такі як біологічна, психологічна, соціальна та культурна.

Вперше питання про роль дитини в суспільстві було висвітлено німецькою вченою Х. Цайхер у соціологічному есе «Дитина в суспільстві та дитинство в соціології». У своїй роботі вона пропонувала відмовитися від вивчення процесів соціалізації при аналізі дитинства і звернутися до інших аспектів, пов’язаних з життям неповнолітніх у суспільстві [67, с. 48-50]. Протягом всіх етапів існування людства суспільство завжди проявляло зацікавленість у розвитку наступних поколінь, переважно в контексті їхнього включення в процеси життєдіяльності, визначення вікових меж початку трудової діяльності та вступу в статеву зрілість.

Питання, підняті соціально-демографічним дослідником С. Бернфельдом, актуалізували вивчення дітей як наукової категорії. За його переконанням,

дорослий світ сприймає дитину як засіб досягнення теологічних, етичних, політичних або соціальних цілей.

Внаслідок наукового пошуку Ф. Арієса виникло активне дослідження понять «дитина» та «дитинство» не лише в контексті освітніх і виховних процесів, але й у розумінні розвитку особистості та її включення у суспільне життя. Він першим привернув увагу до внутрішнього світу дитини, особливостей її сприйняття навколишнього середовища та розкрив історичний виток дитинства як процесу формування особистості [1, с. 27].

Протягом тривалого періоду вивчення дитини та дитинства відбувалося на перетині педагогіки та психології в рамках інтеграційного підходу, започаткованого Ф. Шлейєрмахером [59]. Згідно з його науковою концепцією, педагогіка розглядає «дитинство» як освітній та виховний контекст, а «дитину» розглядає як об’єкт виховних впливів. У зв’язку з цим, головною метою суспільства стає створення механізмів впливу на молодше покоління для встановлення конкретних соціальних практик.

Психологія вивчає «дитинство» виключно в контексті початку онтогенезу людини, а «дитину» визначає як несформовану особистість, яка перебуває на етапі фізичного, психологічного та соціального розвитку. Аналізуючи процес формування особистості під впливом релігійних переконань, Ф. Шлейєрмахер описав проблему недосконалості духовного світу дитини та обґрунтував необхідність втручання батьків у цей процес. Відсутність такого втручання відводить провідну роль у формуванні духовного світу та релігійних поглядів індивіда церкві [59, с. 241].

Після аналізування історичних етапів розвитку людства, Л. Демоз встановив певну залежність між формами сприйняття світу дорослими дітей та механізмами їх включення у суспільне життя, яка залежить від рівня розвитку суспільства [17, с. 42]. Це дозволило виявити зміни у ставленні до наступних поколінь у різні епохи. На основі порівняльно-історичного аналізу науковець ідентифікував шість основних «стилів» ставлення до дитини:

1. «Стиль дітовбивства» - період античності - відзначається високим рівнем сімейного насилля та масовими випадками дітовбивства, що були обумовлені економічними факторами - можливістю або неможливістю сімей забезпечити дітей.

2. «Стиль зупинки» - період середньовіччя - характеризується визнанням наявності душі в дитини, але вона розглядалася як зловісна через її стадію формування. У цей період практикувалося виховання дітей у монастирях та чужих родинах, де панувала сувора атмосфера.

3. «Амбівалентний стиль» - період відродження - дозволяв дітям бути частиною життя батьків, але їхнє самостійне духовне існування було обмеженим. Фізичне покарання за непокору батькам було прийнятним.

4. «Нав'язливий стиль» - період нового часу - характеризувався близькими відносинами між батьками та дітьми, що включало контроль не лише над їхньою поведінкою, а й над їхнім внутрішнім світом та думками.

5. «Соціалізуючий стиль» - період нового часу - вимагав від батьків підготувати дітей до дорослого життя через передачу соціальних навичок, капіталу та ролей.

6. «Стиль соціальної допомоги» - з'явився на початку XXI століття - характеризується визнанням права дитини на власну думку та почуття, що ставить перед батьками завдання розуміти потреби своїх дітей та допомагати їм у соціалізації під час індивідуального розвитку [17, с. 83-86].

Перш ніж будь-що інше, науковець У. Бек спробував дослідити вказаний аспект та визначити, які державні інституції контролюють життя дитини в громадянському суспільстві. Він виявив, що однією з ключових складових цього контролю є примусовий характер освітнього процесу, який відокремлює дитину від родини та сприяє її самостійності [3]. Таким чином, посилився міждисциплінарний характер дискусій серед вчених щодо дитини та процесу її становлення. Тільки у XXI столітті дослідники почали розглядати дитинство не як окремий процес, а в контексті соціально сформованого явища, специфічного

періоду життя людини, що викликало потребу у розвитку соціального захисту дітей.

Особливу увагу привертає концепція М. Мід, яка відхиляє демографічний підхід до визначення дітей як елементів народонаселення у вікових межах від 0 до 18 років, які не беруть участі у відтворенні людського капіталу. Замість цього вона розробила й обґрунтувала соціокультурну парадигму типологізації дітей [36]. Це дозволило їй виділити три типи дитинства:

1. «Постфігуративний» – діти самостійно здобувають знання, що характерно для класичного варіанта традиційного суспільства, де дитина розглядається як об’єкт виховного та освітнього процесів, а минуле дорослих є схемою життя для їхніх нащадків.

2. «Кофігуративний» – діти та їх батьки разом беруть участь у процесі навчання. Це характерно для суспільства, де немає «третього покоління». Діти визначаються як самостійні актори освітнього процесу та суб’єкти соціального життя.

3. «Префігуративний» – дорослі навчаються у своїх дітей. З розвитком суспільства збільшується різниця між формою передачі знань навіть у рамках двох поколінь (діти та батьки), що дозволяє дітям стати носіями нової інформації та генераторами ідей розвитку людства [36, с. 47].

Отже, народжуючись з універсальними біологічними показниками, дитина, за словами М. Мід, у процесі соціального становлення набуває соціальні характеристики, необхідні в конкретному суспільстві за певних історичних умов. Однак, відповідно до цієї концепції, виникають проблеми з визначенням процесу соціалізації, який сприймається виключно в рамках передачі соціальних практик від батьків до дітей.

У термінах класичної соціології, «дитинство» визначається як унікальний період існування людини, що тісно переплетений з процесом соціалізації. У зв’язку з цим, поняття «діти» розглядаються як одна з соціально-демографічних груп, чия сутність аналізується в рамках родинних та освітніх контекстів.

Згідно з думкою С. Майорової-Щеглової, на сучасному етапі розвитку суспільства доцільною є така вікова періодизація життя дитини [34, с. 2380]:

— Від 0 до 1 року - немовлята;
— Від 1 до 3 років - малолітні;
— Від 3 до 6 років - дошкільнята;
— Від 6 до 10 років - молодші школярі;
— Від 10 до 15 років - підлітки;
— Від 15 до 18 років - неповнолітні.

У сімейному кодексі України наведено таке визначення терміна «дитина» - особа до досягнення нею повноліття [53, с. 6]. Проте, термін «дитинство» на законодавчому рівні в Україні не зазначено.

Однак дитинство має свої визначені особливості, такі як універсальність, внутрішню диференціацію та неспроможність до самоорганізації, і належить до соціальних явищ, чітко обмежених віком від 0 до 18 років. Його існування в сучасному динамічному світі неможливе без підтримки дорослого середовища. Дитинство є невід'ємною складовою суспільного життя, на формування якого впливають соціальні інститути та законодавчі норми, що визначають вікові межі та права та обов'язки дитини. Таким чином, на думку дослідників, дослідження дитинства є вкрай складною задачею.

У другій половині XX століття діти та дитинство стали об'єктами комплексних наукових досліджень. Незважаючи на це, досі відсутнє загальноприйняте визначення цих понять, і вони використовуються в різних контекстах. Останнім часом їх тісно пов'язують із процесами людського розвитку, визначеними Конвенцією ООН як розширення можливостей вибору. Водночас цей процес передбачає збільшення інвестицій у людський капітал через освіту, охорону здоров'я, створення сприятливого середовища (економічного, політичного, екологічного) і збільшення прибутку від людського капіталу [30]. Оскільки згідно з існуючими стандартами людський розвиток має бути сталим, то задоволення потреб існуючого покоління не є виправданням неможливості реалізації потенціалу майбутніх поколінь.

Отже, центральним принципом стійкого розвитку суспільства є зменшення обмежень можливостей або збільшення вибору у майбутньому, на що У. Бек вказував у своїх дослідженнях [3, с. 49]. Порівняння рівнів можливостей розвитку для дорослих і дітей є ключовим аспектом аналізу соціального прогресу, при цьому акцент робиться на відсутності необхідності принижувати сучасні покоління в ім'я майбутніх. Ефективне використання наявних ресурсів має супроводжуватися створенням нових та впровадженням інновацій. Кожне нове покоління повинне передавати наступному, принаймні, той же рівень здоров'я, добробуту та можливостей для творчості, що воно успадковує від попереднього (соціальний капітал). Один із інструментів, створених людством для досягнення цієї мети, - це інститут соціального захисту [58, с. 313].

Українське суспільство вперше почало активно використовувати термін «соціальний захист» лише під час переходу від планової до ринкової економіки у 1980-х роках. Формування сучасних моделей соціального захисту стало актуальним на міжнародній арені завдяки усвідомленню на державному рівні необхідності створення ефективних механізмів протидії негативним наслідкам кризових явищ, викликаних економічними, політичними та культурними кризами. У сучасному українському суспільстві термін «соціальний захист» часто розуміється як набір заходів надання тимчасової допомоги лише найбіднішим верствам населення. Однак поняття соціального захисту охоплює також комплекс заходів, спрямованих на створення безпечного соціального середовища для будь-якої особи, яка може опинитися у складній життєвій ситуації за певних обставин.

У статті 46 Конституції України зазначено, що громадяни мають право на соціальний захист у випадках повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника або безробіття з причин, незалежних від них, а також у старості та інших ситуаціях, передбачених законодавством. Це право гарантується через державне соціальне страхування, яке забезпечується за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а

також через фінансування з бюджету та інших джерел соціального забезпечення. Для здійснення цього права розбудовується мережа державних, комунальних та приватних закладів, які забезпечують догляд за непрацездатними особами [31, с. 46].

Соціальний захист у сучасному суспільстві охоплює широкий спектр механізмів та заходів, спрямованих на гарантування добробуту та підтримку громадян у складних економічних та соціальних умовах. Цей процес включає створення та реалізацію різноманітних організаційно-правових і економічних інструментів, таких як інституції соціального захисту та відповідні законодавчі акти, що регулюють їх діяльність. Економічна складова соціального захисту полягає у розробці та впровадженні механізмів перерозподілу ресурсів, що включає в себе збір податків, проведення різних платежів та трансфертів. Такий підхід дозволяє забезпечити рівний доступ до соціальних послуг та матеріальної підтримки для всіх шарів населення, відтак забезпечуючи стабільність та розвиток суспільства [12, с. 434].

Однією з основних цілей соціального захисту в Україні є забезпечення кожному індивідууму можливості вільного самовираження та реалізації своїх здібностей, при цьому виключаючи будь-які форми дискримінації чи переваг на підставі соціального походження, раси, національності, політичних або релігійних переконань, статі, етнічної або соціальної належності, майнового статусу, місця проживання, мови або інших характеристик. Відповідно до статті 24 Конституції України, усі громадяни мають однаковий доступ до прав та свобод. Соціальний захист виступає важливим механізмом для забезпечення реалізації цих прав і свобод. Наприклад, він гарантує рівність прав жінок і чоловіків шляхом надання матеріальної підтримки материнству, що включає надання оплачуваних відпусток та інших пільг для вагітних жінок і матерів [31, с. 24].

Поняття соціальної безпеки, у контексті національної безпеки України, взаємодіє з іншою важливою метою соціального захисту – забезпечення соціальної стабільності в українському суспільстві. Це означає передусім

протидію соціальній напруженості, що виникає внаслідок майнових, расових, культурних та соціальних нерівностей. Ця напруженість проявляється у формі страйків, актів громадянської непокори та конфліктів між різними групами населення [13, с. 87].

Соціальний захист представляє собою поняття, яке зосереджене більш вузько, ніж соціальна політика. Область його впливу обмежена безпосередньою роботою з підтримки стабільності соціальних інститутів, таких як сім'я та освіта, та створення сприятливих умов для їхнього процвітання. Однак, обидві сфери, як соціальний захист, так і соціальна політика, спільно працюють для організації та забезпечення соціального захисту для тих, хто знаходиться в складних життєвих обставинах. Прикладом може бути надання пасивної підтримки, такої як грошові виплати, особам, які опинилися в ускладнених ситуаціях через конкретні кризові події. Термін «пасивна підтримка» передбачає точне юридичне оформлення відповідно до визначених законодавчими правилами. Таким чином, соціальна допомога є ефективним механізмом соціального захисту [18, с. 25].

Одночасно, для просування розвитку суспільства надзвичайно важливими є заходи, спрямовані на запобігання кризовим ситуаціям, які можуть негативно впливати на добробут дітей та їхніх сімей. У таких обставинах соціальний захист виконує превентивну, запобіжну функцію – відому як «активна підтримка», захищаючи від соціальних ризиків за допомогою соціального страхування, програм зайнятості, охорони здоров'я, дитинства та інших [18, с. 106].

Отже, соціальний захист включає як пасивні, так і активні засоби підтримки дітей. Пасивні заходи полягають у наданні фінансової допомоги, тоді як активні включають в себе соціальні програми розвитку та адаптації, профілактику дезадаптації, сприяння здобуттю освіти та інші.

Важливо відзначити, що термін «соціальний захист» у наукових дослідженнях України ввівся нещодавно, замінивши попередній термін «соціальне забезпечення». Хоча термін «соціальне забезпечення» все ще

залишається вживаним і має своє право на існування, він, проте, відображає трохи вужче розуміння, ніж поняття «соціальний захист». Саме «соціальне забезпечення» виступає складовою частиною системи соціального захисту, здійснюючи функцію накопичення та розподілу коштів, передбачених для надання матеріальної допомоги, виплат за полісами соціального страхування та інших видів підтримки.

Соціальне забезпечення включає в себе різноманітні види грошової допомоги, такі як виплати на утримання, пенсії за втрату годувальника, а також надає різноманітну допомогу в натуральному вигляді, таку як обслуговування дітей з обмеженими можливостями, соціальний патронаж та інші форми.

Сучасний розвиток соціальних відносин сприяв виникненню різних форм підтримки, включаючи як громадські (благодійні організації, неурядові фонди), так і приватні (меценати, благодійники) ініціативи. Отже, соціальне забезпечення представляє собою комплекс заходів з матеріальної підтримки дитини та її сім'ї, які здійснюються державою та суспільством [4, с. 130].

Сучасні соціальні системи захисту охоплюють весь спектр людського життя, надаючи підтримку та забезпечуючи добробут особам від народження до смерті. Окрім соціального страхування та соціальної допомоги, одним з пріоритетних напрямків діяльності є реалізація сімейної політики. Ця політика спрямована на захист прав дітей, надання матеріальної підтримки сім'ям з дітьми, проведення ранньої імунізації, підтримку у здобутті освіти, а також надання соціальної допомоги неблагополучним сім'ям та обслуговування дітей з функціональними обмеженями.

Реалізація заходів у цих напрямах є одним із головних стратегічних пріоритетів сучасного українського суспільства. Для успішної реалізації цих заходів необхідні підготовлені та кваліфіковані фахівці - соціальні працівники. Вони відіграють ключову роль у забезпеченні ефективності та успішності програм та проектів, спрямованих на соціальну підтримку та розвиток громадянства.

У сучасному світі спостерігається тенденція до уніфікації основних принципів соціального захисту в міжнародних відносинах. У минулому моделі соціального захисту значно відрізнялися в різних країнах Європи, але тепер їх формування набуває більш загальноприйнятого та транснаціонального характеру. Наявність серйозних економічних та політичних проблем у деяких країнах, які призводять до жорсткої конкуренції між ними, призвела до скорочення витрат на соціальний захист і виникнення явища «соціального демпінгу». Міжнародний міграційний тиск змушує країни перерозподіляти доходи для запобігання політичним, економічним та соціальним наслідкам масових міграцій [49, с. 52].

Спільні ринки капіталу та праці сприяють виникненню наднаціональних органів, що забезпечують захист громадянських прав на міжнаціональному рівні. У цьому контексті особливого значення набувають гарантії сприятливого розвитку майбутніх поколінь. Так, в рамках Співтовариства діє програма підтримки дітей з «бідних» регіонів за рахунок резервних коштів з фондів «багатих» регіонів, що є однією з форм «наднаціонального соціального захисту».

Отже, особливість соціального захисту полягає у тому, що він здійснюється не індивідуально, а через діяльність державних та недержавних соціальних служб, центрів та інших організаційних форм. Ця система слід розглядати як постійну структуру, спрямовану на вирішення соціальних проблем, що виникають у суспільстві через наявність кризових ситуацій.

1.2. Організаційні форми та ресурси соціального захисту дітей

В сучасному світі питання соціального захисту дітей відіграє важливу роль у формуванні суспільства, його цінностей та майбутнього. Одним із ключових аспектів забезпечення такого захисту є розробка та впровадження ефективних організаційних форм і використання ресурсів, спрямованих на забезпечення благополуччя дітей. В даному дослідженні ми спробуємо

розглянути різноманітні аспекти цієї теми, звернувши увагу на різні моделі організаційного управління в сфері соціального захисту дітей, а також на використання різних ресурсів у цьому контексті. В даному контексті важливо розглянути різноманітні форми соціального захисту, такі як державні установи, неприбуткові організації, а також міжнародні благодійні фонди. Кожна з цих організацій відіграє свою роль у забезпеченні прав та інтересів дітей, здійснюючи заходи щодо соціальної реабілітації, освіти та медичного обслуговування.

Згідно з встановленими пріоритетами у сфері соціальної політики, уряд України проводить ряд реформ з метою перегляду стратегії надання соціальних послуг усім шаром населення, включаючи дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Проте виконання цих заходів ускладнюється через початок повномасштабної війни в Україні з росією, що негативно впливає на розвиток основних галузей економіки, порушує функціонування грошово-кредитного ринку та спричиняє деградацію підприємств, що формують міську інфраструктуру. Це призводить до зниження соціальних гарантій для потребуючих верств населення та обмеження фінансових ресурсів у сфері соціального захисту.

В Україні для забезпечення соціального захисту дітей використовуються наступні методи [55]:

1. Надання допомоги сім’ям з дітьми, які опинилися в складних життєвих ситуаціях.

2. Соціальне влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування.

3. Фінансова підтримка сімей, які виховують дітей.

4. Спеціальна система соціального захисту дітей у сфері освіти.

Надання допомоги сім’ям у складних ситуаціях передбачає розвиток системи соціальних послуг для сімей, дітей та молоді в Україні. Це включає підвищення якості та доступності професійних соціальних послуг

безпосередньо на рівні громад. Аналіз системи соціального захисту дітей в Україні підкреслив два головних напрямки її розвитку.

В першу чергу, існує система виявлення сімей з дітьми, які зазнали складних життєвих обставин, та подальше вирішення їхньої долі. Ця система працює через Центри соціальної допомоги сім'ї та дітям, які функціонують під керівництвом Служб у справах дітей при обласних, місцевих та районних державних адміністраціях, а також через Державну соціальну службу для сім'ї, дітей та молоді, що підпорядкована Міністерству соціальної політики. Центри соціальної допомоги сім'ї та дітям мають повноваження виконавчої влади участь у реалізації державної політики через здійснення соціальної роботи з дітьми та молоддю та опікування сім'ями, у яких є діти. Їх діяльність базується на співпраці з органами виконавчої влади на місцях та структурними підрозділами місцевого самоврядування, до складу яких входять управління та відділи у справах сім'ї та молоді, освіти та культури, соціального захисту, служби у справах дітей, представники правоохоронних органів у справах дітей, центри зайнятості населення, заклади освіти та притулки [49, с. 6].

По-друге, враховується влаштування дітей, які були вилучені з родинного оточення у зв'язку з позбавленням батьківських прав за різними обставинами, випадками смерті батьків або добровільною передачею дітей державі на виховання. Ці діти опікуються розгалуженою мережею установ інтернатного типу, яка підпорядкована Службі у справах дітей при обласних, місцевих та районних державних адміністраціях, а також через Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини, керівництво яким здійснює Міністерство соціальної політики.

Держава покладає відповідальність за надання допомоги сім'ям, які мають дітей і опинилися у складних життєвих обставинах, на Центри соціальної допомоги сім'ї та дітям. Основна мета їхньої діяльності - створення належних умов для повноцінного життя, інтелектуального та творчого розвитку дітей, захист їх конституційних прав, свобод та інтересів, а також задоволення культурних та духовних потреб. Головними завданнями Центрів соціальної

допомоги сім'ї та дітям є соціальна підтримка дітей та сімей у складних ситуаціях, допомога дітям-сиротам та тим, хто залишився без піклування батьків, а також їх інтеграція в суспільство. Принципами діяльності цих центрів є дотримання законності, захист прав та свобод людини, індивідуальний підхід до кожної дитини та її сім'ї, доступність послуг для усіх громадян у скрутних життєвих обставинах, конфіденційність, дотримання етичних норм та відповідальність за проведену роботу.

Нещодавно з'явилися альтернативні форми соціального влаштування дітей, при яких публічні органи беруть на себе опіку над визначеною категорією дітей. Серед них можна виділити «діти, про яких піклуються місцеві влади» або просто «діти під опікою» у Великобританії, що відомі як «children looked after by local authorities», а також «діти під турботою» у Сполучених Штатах, позначені як «children in care» [66, с. 444]. Цей термін включає в себе всіх дітей, які перебувають під опікою суспільства, включаючи тих, хто має особливі потреби або проблеми здоров'я, біженців з інших країн, а також тих, хто став жертвою жорстокого ставлення і насильства. У країнах Західної Європи поширена практика, коли діти залишаються під опікою фостерного вихователя, відомого як «foster educator», під час того, як їхні батьки перебувають на лікуванні та реабілітації у медичних установах.

Патронажна родина представляє собою спеціальну форму піклування про дитину, яка потребує негайного захисту зі сторони держави. Ця форма передбачає тимчасове влаштування дитини в родину, яка виконує певні родинні обов'язки щодо її виховання. Дитину можуть влаштовувати до патронажної родини на період, коли вона повертається до своїх біологічних батьків, адопції, опіки, або влаштовування в установу інтернатного типу. У таких випадках патронажна родина виконує функцію тимчасового притулку. До цієї родини зазвичай влаштовують дітей, яких терміново вилучено з кризових сімей через реальну загрозу їх здоров'ю або життю [57, с. 7].

Сучасні дослідники різних наукових галузей прийшли до спільної думки, що відокремлення дитини від її біологічної родини за будь-яких обставин є

небажаним кроком. Концепція патронажу відрізняється від інших форм у тому, що передбачає програму збереження й підтримки контактів дитини з її біологічною сім'єю. У багатьох країнах форму патронажного влаштування дітей використовують для підготовки інституціоналізованих дітей до самостійного сімейного життя, оскільки виховання в патронажній родині дозволяє здобути досвід проживання в сім'ї, формуючи сімейні ролі та моделі гендерної поведінки. Для вихованців інтернатів та спеціальних закладів цей досвід є надзвичайно важливим.

Основна мета прийомних та патронажних сімей полягає у створенні сприятливих умов для тимчасового перебування дитини, а також у залученні кваліфікованих фахівців, таких як психологи та соціальні педагоги. Основні завдання цих фахівців включають:

— Відбір родини, яка готова й здатна прийняти дитину на патронаж. Цей процес може включати тестування, співбесіди та збір інформації.

— Підготовка батьків до патронажу шляхом систематичного навчання.

— Проведення соціальної, педагогічної, психологічної та медичної діагностики дітей з метою їхнього успішного перебування у патронажній сім'ї.

— Забезпечення умов для реабілітації та адаптації дитини під час перебування у патронажній сім'ї.

— Захист соціальних прав дитини після вирішення її долі в суді та після виходу з патронажної сім'ї.

Сімейні форми виховання є пріоритетними, оскільки вони дозволяють дитині здобути позитивний досвід життя в родинному оточенні та успішно пройти процес соціалізації.

Усиновлення (удочеріння) є юридичною процедурою, яка встановлює родинні зв'язки між дитиною та особами або подружжям, які не є її біологічними батьками. Цей механізм захисту дитини є ефективним із соціальної точки зору, особливо для сиріт та неповнолітніх, які залишилися без батьківського піклування. Перебування дитини в родині є ключовим для її виховання та розвитку, набагато більше, ніж у соціальних установах. Сім'я

усиновлювачів стає новим юридичним і фактичним оточенням для дитини, де вона отримує статус рідної особи. Всиновлювачі можуть надати дитині своє прізвище або навіть змінити її ім’я. Права та обов’язки всиновленої дитини рівнозначні правам і обов’язкам біологічних дітей. Процедура усиновлення (удочеріння) підлягає відповідному законодавству [2, с. 12].

Опіка та піклування представляють собою форми соціального влаштування для дітей, які опинилися без батьківського піклування. В рамках цих механізмів відповідальність за виховання, утримання, освіту, а також захист прав і свобод дитини покладається на опікунів (піклувальників). Опіка може застосовуватися до дітей, які не досягли 14 років, тоді як піклування може бути встановлене для неповнолітніх віком від 14 до 18 років [10, с. 36].

Особа, якій держава відводить право опікуватися дитиною, набуває статусу опікуна, а її обов’язки формалізовані як опікунство. Форма опіки над дитиною може передбачати наявність родинних зв’язків між дитиною та опікуном. Зазвичай під опіку потрапляють діти, які мають прямих родичів з боку одного з біологічних батьків, такі як повнолітні брати, сестри, бабусі, дідусі, дядьки і тітки.

Органи опіки й піклування призначають опікунів, чий обов’язок полягає у вихованні та розвитку дитини та захисті її від соціальних ризиків. Держава покладає на опікунів відповідальність за збереження й управління майном, що належить дитині внаслідок спадкування після смерті батьків. Однак опікун не має права на відчуження чи розпорядження цим майном. Взаємини між дитиною та її опікуном регулюються Цивільним і Сімейним кодексами України, а держава забезпечує гарантії й пільги, що рівнозначні тим, що надаються вихованцям дитячих будинків.

Отже, вищезазначені форми соціального захисту дітей виступають як спроби суспільства забезпечити дітям, які опинилися у кризових ситуаціях або в складних життєвих обставинах, максимально сприятливі умови для соціалізації, адаптації та інтеграції.

Україна забезпечує фінансову підтримку сімей, у яких є діти, через різноманітні джерела: бюджетні та позабюджетні кошти, благодійні внески, субсидії від різних фондів, спонсорську допомогу від підприємств та установ, виділені профспілками, а також пожертви від громадських організацій та релігійних об'єднань.

У сучасний час спостерігається значне скорочення матеріальних і економічних ресурсів у державних установах, які надають послуги з соціального захисту дітей. Це стосується як матеріальної складової (житлові та нежитлові приміщення, обладнання), так і фінансової (кошти, необхідні для виплат та допомоги, організацію та проведення заходів, реалізацію спеціальних програм, а також заробітньої плати співробітникам).

Одним із головних способів поліпшення матеріально-економічного захисту дитинства є підвищення рівня життя сімей з дітьми, особливо тих, у яких багато дітей. На сьогоднішній день, українське суспільство стикається з фінансовими та соціальними проблемами не лише у сім'ях з соціальними відхиленнями, а й у тих, що вважаються достатньо забезпеченими. Механізм фінансової підтримки сімей із дітьми в Україні реалізується через різноманітні форми державної допомоги [48]:

— Грошові виплати на дітей, які призначаються з метою підтримки у зв'язку з їх народженням, утриманням та вихованням.

— Надання різноманітних пільг, таких як трудові, податкові, житлові, кредитні, медичні тощо, сім'ям, де є діти.

— Безкоштовне надання продуктів харчування та ліків для сімей та їхніх дітей.

— Соціальне обслуговування сімей, включаючи психологічну, юридичну та педагогічну підтримку.

На сьогоднішній день в Україні більшість соціальних послуг орієнтовані на надання безоплатної допомоги родинам, які переживають складні життєві обставини. Проте навіть матеріально забезпечені сім'ї мають соціальні потреби, пов'язані з міжособистісним спілкуванням, зловживанням наркотичними

речовинами, вихованням дітей та іншими аспектами. Варто відзначити, що 1 липня 2014 році було змінено порядок нарахування державної допомоги на догляд за дитиною до досягнення нею трьох років, що призвело до збільшення кількості звернень щодо цього питання. Майже кожне друге звернення потребувало роз'яснення норм законодавства щодо порядку нарахування такої допомоги. Це свідчить про нестачу роз'яснювальної роботи фахівців управлінь соціального захисту, що, в кінцевому підсумку, призводить до зволікання в оформленні та невчасного отримання соціальних виплат заявниками та їхніми дітьми.

На сьогоднішній день, завдяки взаємодії соціальних служб та спеціалізованих відомств на рівні держави, визначено ключові принципи соціального захисту дітей в Україні [38]:

1. Висувається на перший план інтереси дитини перед інтересами дорослих.

2. Проводиться комплексний аналіз сімейних ситуацій.

3. Забезпечується збереження конфіденційності соціальних працівників у взаємодії з сім'ями у випадках, коли немає загрози насильства щодо дітей.

4. Використовується обгрунтована влада та контроль.

5. Здійснюється оцінка наявних ризиків для дитини.

6. Додержуються правові норми та службові інструкції.

На жаль, в сфері сучасної освіти наразі спостерігається тільки початкове формування спеціальної системи соціального захисту дітей. Головними учасниками цієї системи є соціальні педагоги та психологи, яких нерідко додають до штату навчальних закладів із значними труднощами, часто обмежуючи їх робочий час однією посадою на двох фахівців. Це примушує здійснювати обов'язки як соціального педагога, так і психолога однією особою.

Складнощі, з якими стикаються діти, щодо яких мають працювати ці фахівці, у більшості випадків не отримують належної уваги, хоча вони потребують особливого підходу. Крім того, престиж спеціалістів у цих сферах освіти настільки низький, що в школах часто працюють фахівці не найвищої

якості, що, в свою чергу, негативно впливає на імідж професії. Таким чином, створюється замкнене коло, в якому діти стають заручниками недосконалості системи.

Надання реальної допомоги родині передбачає поєднання соціальних і психологічних підходів. Соціальний працівник повинен володіти навичками психологічного консультування, вести прийоми, проводити бесіди та переговори, надавати допомогу з великою обізнаністю й тактовністю, а також спрямовувати сім'ю на самодопомогу та забезпечувати первинну психологічну підтримку. Учителі загальноосвітніх шкіл, посилаючись на низький рівень оплати праці, часто відмовляються від виховних функцій. У той же час, збільшується кількість проблемних сімей, які вимагають не просто збільшеної уваги, а серйозного професійного втручання. Зростання числа занедбаних дітей в українському суспільстві прямо пов'язане з процесом розпаду інституту сім'ї.

На сучасному етапі розвитку виявлено, що існуюче поєднання соціологічних, психологічних та педагогічних методів у роботі з учнями має недостатню наукову обґрунтованість та недостатню деталізацію. У зв'язку з цим в Україні освітні заклади мають обмежений вплив на систему державного захисту дітей та запобігання соціальній занедбаності. Крім того, існують невирішені державні проблеми, серед яких основними є [39]:

1. Надійність дорадчих органів як інструменту координації та співпраці між суб'єктами для швидкого вирішення конкретних проблем окремих сімей.

2. Розбіжність у розумінні суб'єктами критеріїв соціальної взаємодії та визначення проблем і категорій сімей, які потрапили у складні життєві ситуації.

3. Відсутність узгодженого та комплексного підходу всіх учасників взаємодії до алгоритму дій в інтересах конкретної сім'ї з метою вирішення її проблеми.

У контексті реформування органів соціального захисту та забезпечення більш ефективної допомоги сім'ям, які виховують дітей, рекомендується:

— Введення посади соціального працівника при місцевому самоврядуванні для оперативного виявлення потреб сімей та координації надання комплексної соціальної допомоги.

— Розвиток мережі закладів, що спеціалізуються на реабілітації людей із проблемами алкогольної та наркотичної залежності.

— Посилення міжсекторальної співпраці для більш ефективного реагування на потреби сімей.

— Впровадження системи моніторингу для вчасного виявлення нових соціально вразливих категорій дітей, таких як «діти ВПО».

— Створення служб соціальної підтримки родини та дитини, здатних оперативно реагувати на нові соціальні ризики.

Серед напрямків подальшого удосконалення соціального захисту сімей, що знаходяться в складних життєвих обставинах, важливим вважається впровадження загальнодержавного підходу, який враховуватиме сучасні реалії для розробки інноваційних форм соціального організації для майбутніх поколінь. Це особливо актуально для України в контексті євроінтеграції, яка передбачає адаптацію всіх сфер суспільного життя до міжнародних стандартів.

1.3. Ефективність соціально-правових аспектів у захисті дітей в кризових ситуацій

У сучасному світі діти стикаються з різними викликами і загрозами, зокрема в умовах кризових ситуацій, таких як природні катастрофи, війна, епідемія, а також внаслідок руйнування сімейних структур і соціальних систем. Ефективний захист дітей у таких умовах вимагає не лише негайних дій, але й довгострокових стратегій, що ґрунтуються на соціальних та правових інструментах.

Соціально-правові інструменти виступають у ролі ключових механізмів захисту прав та інтересів дітей під час кризових ситуацій. Вони включають у себе комплекс заходів і законодавчих актів, спрямованих на забезпечення

безпеки, фізичного, психологічного та соціального добробуту маленьких громадян.

Одним із ключових аспектів ефективності соціально-правових інструментів у захисті дітей в кризових умовах є їхнє оперативне впровадження та координація між різними суб'єктами. Такі інструменти повинні бути підтримані на рівні законів та політичних стратегій, а також мати чітку систему виконавчих органів і механізмів моніторингу та оцінки їхньої дії.

На зарубіжній арені на початку XX століття з'явилися важливі міжнародні стандарти стосовно соціального захисту, гарантій прав дітей та їхнього добробуту. Ці нормативні акти отримали підтримку різних країн, включаючи Україну. Одним з перших документів, що визначав права дітей на світовому рівні, стала «Женевська декларація прав дитини», яку ухвалила Ліга Націй у 1924 році. Цей акт вперше визнав дітей як особливу соціальну групу, чиї права потребують особливої уваги та захисту.

Після завершення Другої світової війни та заснування Організації Об'єднаних Націй (ООН) виникла необхідність у встановленні юридичних гарантій для захисту прав дітей, особливо у визначенні «періоду дитинства» та статусу «дитини». Результатом жвавих дискусій стала ухвалення в 1948 році «Загальної декларації прав людини», де відзначалося: «діти мають бути предметом особливого догляду та підтримки» [24, с. 25]. Крім цього, було зазначено, що всі діти без винятку мають рівні права на соціальний захист.

Вказаний нормативно-правовий акт послужив підґрунтям для створення «Декларації прав дитини», яку оголосила Генеральна Асамблея ООН у 1959 році. У цьому документі викладено десять концептуальних положень, які визначають обов'язки держави щодо збереження життя та здоров'я, гарантій повноцінного розвитку та отримання освіти майбутніх поколінь [15].

Декларація суттєво вплинула на формування ключових принципів соціальної політики щодо дітей у багатьох країнах-членах ООН. У «Міжнародному пакті про громадянські і політичні права», який Генеральна Асамблея ООН прийняла у 1966 році, було визначено, що «кожна дитина, без

будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження, майнового стану або народження, має право на заходи захисту, необхідні для неї як малолітньої, з боку її сім'ї, суспільства та держави» [37, с. 24].

Вирішальним етапом у розвитку міжнародного права щодо соціальних гарантій, які має суспільство запропонувати дітям, стало ухвалення 20 листопада 1989 року «Конвенції ООН про права дитини», яку часто називають у науковій літературі «міжнародною дитячою конституцією». Таким чином, світове співтовариство встановило сучасні універсальні стандарти захисту прав та свобод дітей. Перший раз увага суспільства була звернута на можливість дитини мати власну думку та особисті інтереси [30]. Практично всі країни світу, за винятком США та Сомалі, ратифікували цю Конвенцію. Документ зобов'язував його підписантів внести зміни в законодавство для визнання дітей як особливо вразливої соціальної групи, яка потребує постійного спеціалізованого захисту для забезпечення нормального психічного та фізичного розвитку.

Поміж твердою міжнародною законодавчою основою, створеною під егідою Організації Об'єднаних Націй від 11 грудня 1946 року за рішенням Генеральної Асамблеї, існує видатна організація - Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), що має на меті надання допомоги дітям. У 1997 році він відкрив своє відділення в Україні, у місті Києві. Слід відзначити, що ЮНІСЕФ був спочатку створений як тимчасова установа для соціальної реабілітації дітей, постраждалих внаслідок Другої світової війни [61]. Проте, з поступом часу, у 1953 році, його повноваження були розширені на вирішення проблем зниження дитячої смертності, зокрема у віці до 5 років, впровадження заходів для підвищення материнської смертності та сприяння забезпеченню початкової освіти для 80% дитячого населення світу. Організація була заснована на необмежений термін.

Отже, на найвищому рівні міжнародного співтовариства була створена спеціалізована система, спрямована на надання соціальної допомоги дітям, і

забезпечено зазначеній категорії найбільш повний перелік прав і свобод. Крім того, розроблено механізм контролю за виконанням зобов'язань перед Організацією Об'єднаних Націй країнами-підписантами Конвенції.

У контексті нормативно-правового середовища України концепція дитинства, а також визначення того, хто вважається дитиною і на яких підставах, ретельно розглянута та проаналізована науковими дослідженнями. Цей аналіз свідчить про значний відповідності українського підходу до світового досвіду. Відповідно, існуючу законодавчу базу можна умовно розділити на дві основні категорії: перша - це інтерпретація міжнародних норм, а друга - українська, що враховує національну специфіку.

Україна має обширний нормативно-правовий пласт, спрямований на захист прав та свобод дітей, а також включає складову соціального захисту цієї категорії осіб. Цей пласт включає в себе Конституцію України, закони України, акти Президента України, постанови Кабінету Міністрів України та інші нормативно-правові акти України.

Загальні положення про опіку та піклування викладені в Цивільному кодексі України, в той час як спеціальні положення щодо опіки та піклування визначені в Сімейному кодексі України та Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [25].

Чинне законодавство в Україні з точки зору його змістового наповнення можна розділити на три основні групи.

1. Документи, що визначають права дітей в Україні загалом, включають:

— Декларація прав дитини;

— Конвенція про права дитини;

— Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту й розвитку дітей;

— Національна програма «Діти України»;

— Закон України «Про освіту»;

— Закон України «Про охорону дитинства».

2. Документи, що регулюють соціальну сферу діяльності установ та організацій, включають:

— Закон України «Про благодійництво та благодійні організації»;

— Декларація про загальні засади державної молодіжної політики в Україні від 15 грудня 1992 року № 2859;

— Закон України зі змінами та доповненнями від 5 лютого 1993 року № 2998 «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні».

3. Документи, що безпосередньо стосуються соціально незахищених груп дітей, таких як сироти, з обмеженими можливостями, безпритульні та інші, включають:

— Положення про дитячний будинок сімейного типу, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1994 року № 267;

— Постанова Кабінету міністрів України від 30 березня 1996 року № 380 «Питання центру по усиновленню дітей при міністерстві освіти України»;

— Закон України «Про органи й служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх»;

— Постанова Кабінету Міністрів України «Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків»;

— Указ Президента України «Заходи щодо поліпшення становища дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків».

Першим етапом у формуванні законодавства нашої країни щодо гарантування прав та свобод дітей була ратифікація Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року, затвердженої Постановою Верховної Ради УРСР № 789-XII від 27 лютого 1991 року. Цей акт законодавства закріпив на державному рівні ряд важливих прав для дітей, включаючи право на життя, ім’я та громадянство, доступ до медичної допомоги, соціальне забезпечення, освіту, відпочинок і розваги, захист від сексуальної експлуатації та будь-якої форми експлуатації, доступ до правової допомоги та гуманне ставлення [47]. Цей

документ підтвердив пріоритет інтересів дитини в суспільстві та необхідність особливої турботи та соціального захисту з боку дорослих.

Шляхом ратифікації Конвенції «Про права дитини», Україна взяла на себе зобов'язання прийняти всі необхідні заходи для забезпечення особистого захисту, допомоги та сімейного виховання дітей. Сьогодні реформування існуючої законодавчої бази стає нагальною проблемою для держави, спрямованою на наближення її до вимог сучасного життя, розроблення механізмів гарантування прав та створення жорсткої системи покарання за їх порушення.

У цьому контексті варто відзначити існування в Україні інституту Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, заснованого 23 грудня 1997 року [50]. Однією з його основних функцій, які поставлені перед ним законодавчою владою, є моніторинг дотримання прав дитини, результати аналізу якого обов'язково включаються у щорічну доповідь Омбудсмена.

Особливу увагу слід приділити проблемі щодо юридичного захисту дітей у ситуаціях, коли відбувається повномасштабна війна та частина території України перебуває в окупації, знаходячись у стані військових дій. Моделі захисту прав дітей у контексті збройних конфліктів чітко визначені нормами міжнародного права, які містяться у Женевській Конвенції з 1949 року про захист цивільного населення під час війни, а також у її перших і других додаткових протоколах від 1977 року. Додатково, ці питання врегульовані Конвенцією про найгірші форми дитячої праці з 1999 року та Факультативним протоколом до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах, прийнятим у 2000 році.

При аналізі зазначеної міжнародної нормативно-правової бази виявлено певну особливість, обумовлену саме присутністю збройного конфлікту. Згідно з міжнародним правом, під час війни особами, які перебувають у віці до 18 років, вважаються діти, навіть якщо в законодавстві їхньої країни встановлено раніше досягнення повноліття. Таким чином, це забезпечує їм особливий статус і захист. Отже, міжнародна спільнота передбачає як загальний, так і особливий

соціальний захист осіб до 18 років, які безпосередньо або опосередковано беруть участь у збройному конфлікті [60].

Таким чином, згідно з Міжнародним гуманітарним правом, діти в умовах кризи вважаються особами, що потребують особливого захисту. Крім того, у випадку їх безпосередньої участі у бойових діях передбачена інша процедура накладення покарань порівняно з дорослими. Відповідно до такого підходу, світове співтовариство розробило вікову класифікацію дітей, поділяючи їх на групи: немовлята (від 0 до 1 року), малолітні (від 1 до 7 років), підлітки (від 7 до 15 років) та неповнолітні (від 15 до 18 років). Відповідно до норм Женевської конвенції спочатку їх розглядали як рівних у правах з хворими та пораненими, проте зміна соціального статусу та ставлення до дітей змусили переглянути концептуальні основи міжнародних норм та гуманітарних принципів [23].

Українське законодавство, яке регулює питання, пов’язані з дітьми під час воєнних конфліктів, базується переважно на Законі України «Про охорону дитинства» (з останніми змінами від 28.12.2014 року) [60]. Відповідно до цього закону, дитиною, що постраждала внаслідок воєнних дій чи збройних конфліктів, вважається та, яка отримала травми, стала жертвою насильства або була незаконно переміщена за кордон. Держава зобов’язана прикласти всі можливі зусилля для захисту цих дітей, надання їм необхідної допомоги та відновлення зв’язку з родиною.

Крім того, існують інші законодавчі акти, такі як «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [44], Указ Президента України про надання додаткових соціальних гарантій певним категоріям громадян, а також закон про зміни в законодавстві, спрямований на підтримку дітей та сімей.

У 2019 році Україна приєдналася до Декларації про безпеку шкіл, відомої як «Safe Schools Declaration» [16], де відзначалося, що ефективно організована система освіти може відігравати важливу роль у захисті дітей та молоді від смерті, травм та експлуатації. Хоча положення Декларації ще не були впроваджені українським законодавством, у серпні 2021 року Кабінет Міністрів

схвалив план заходів щодо їх реалізації. Серед намічених завдань було передбачено забезпечення неперервності навчання, впровадження моніторингу нападів на навчальні заклади, їх захисту від таких нападів та відновлення у разі пошкодження.

Важливо відзначити, що незважаючи на існуючу кількість нормативно-правових актів, що регулюють різні аспекти захисту прав дітей, згідно з Гельсінською спілкою, «на сьогоднішній день дуже мало правових норм, які визначають особливості правового регулювання прав дітей у контексті збройного конфлікту» [19], крім того, виникали певні труднощі щодо отримання дітьми статусу «внутрішньо переміщеної особи». Таке положення дітей здебільшого пояснюється необізнаністю їхніх батьків або інших законних представників з правовими аспектами, а також траплялися випадки безпідставної відмови у реєстрації неповнолітніх. З урахуванням цих обставин, Законом України «Про внесення змін і доповнень до деяких законів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми» від 26 січня 2016 року № 936-VIII були внесені відповідні зміни до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року з метою забезпечення гарантованих Конституцією України соціальних прав дітей, які були вимушено змушені покинути свої рідні місця проживання.

Отже, у наш час кожна дитина, яка була примушена покинути своє місце проживання через військову (збройну) агресію Російської Федерації проти України, або самостійно внаслідок цього конфлікту, отримує довідку про включення до реєстру внутрішньо переміщених осіб згідно зі статтею 4 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [43] від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII. Ця довідка надає їй право на різноманітні пільги та соціальні виплати. Ті діти, які разом з батьками виїхали за кордон, отримують статус біженця або статус тимчасового захисту згідно з Директивою Ради Європейського Союзу 2001/55/ЄС «Про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи,

що сприяють збалансуванню зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого прийому» від 20 липня 2001 року. Це дає їм можливість залишитися на території країни, яка їх прийняла, на певний термін із правом на отримання матеріальної допомоги, медичного страхування та освіти.

Починаючи з 4 листопада 2022 року, в Україні розпочав свою діяльність державний портал під назвою «Діти війни» [7]. Цей веб-ресурс призначений для систематизації інформації про дітей, що постраждали через війну. Його мета полягає в забезпеченні зручного доступу до консолідованої інформації про цю вразливу категорію населення.

РОЗДІЛ 2. УПРАВЛІННЯ СИСТЕМАМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ У КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ: РЕФЛЕКСИВНИЙ ПІДХІД

2.1. Фактори формування нетипового характеру перебігу дитинства в кризових ситуаціях

Сучасна епоха українського суспільства відзначається наростанням соціальних ризиків для дітей та їх сімей, що спричинені кризовими явищами, які мають як інституціональну природу (зокрема, кризу сімейного інституту, освіти, соціального захисту), так і системну (економічну, політичну). Під кризою соціальних інститутів ми розуміємо процес втрати авторитету певного інституту та зменшення довіри до нього внаслідок неефективності існуючих інституційних норм, що зумовлює необхідність перерозподілу його функцій і породжує ситуацію невідповідності соціальним потребам та реальність повсякденного життя.

Оскільки базові соціальні інститути є структурними складовими систем, відомими як інституціональні матриці, що регулюють взаємодію ключових суспільних сфер - економічної, політичної та ідеологічної, виникнення кризових явищ у будь-якій з них призводить до кризи всієї матриці. Існують різноманітні підходи до виділення інституціональних систем (матриць). Наприклад, Ф. Кауфман розглядав три такі системи [133]:

— Ринкова система, яка ґрунтується на економічних відносинах (економічна матриця);

— Планова система, що базується на політичних відносинах (політична матриця);

— Солідарна система, яка будується на відділенні ідеології як мотивації індивідуальної поведінки, коли особистість приймає певні моральні, культурні або релігійні цінності та здатна формувати власні інтереси для досягнення конкретної мети.

У розгляді кризи як наслідку нагромадження соціальних проблем, що породили дисбаланс у розвитку соціальних інститутів та призвели до неочікуваних обставин, суспільство починає застосовувати нетрадиційні соціальні методи. Теорію криз впровадили до наукового обігу психологи Е. Ліндеман та Х. Джинот, які визначали це явище через почуття особистістю стану горя. Основні характеристики кризи були описані Д. Якобсоном, який виявив певні теоретичні закономірності. Теорія криз мала на меті розкриття соціальних передумов виникнення відхилень, спровокованих появою нестандартних ситуацій, що виникають як у малих (сімейних) групах, так і великих (суспільних) колективах. Основні етапи розвитку кризи були проаналізовані Дж. Капланом, який виокремив 4 послідовні стадії кризи – виникнення, розвиток, кульмінація та згасання [29, с.102].

Українське законодавство, на жаль, не враховує концепцію «кризової ситуації» у контексті системи соціального захисту, включаючи його застосування до соціального захисту дітей. Натомість, у національних нормативно-правових актах лише визначено термін «складні життєві обставини». Згідно з Законом України «Про соціальні послуги», ці обставини охоплюють інвалідність, вік, стан здоров'я, соціальний статус, життєві привички та спосіб життя, що призводять до втрати або обмеження особистої самостійності та участі у суспільному житті [48, с. 1].

Кризова ситуація не лише виникає в результаті розпаду соціальних систем через негативні фактори або інституціональні диспропорції, але й є виявом загальних тенденцій, які характерні для соціальних структур і обумовлені нерівномірним розвитком зовнішнього та внутрішнього середовища, а також соціальних інститутів загалом та їх окремих складових. Наслідком виникнення кризової ситуації є зміна звичних умов життєдіяльності, що призводить до значних відхилень від норми у впорядкуванні соціальних інститутів.

Отже, досягнення балансу між суспільною кризою та соціальною стабільністю визначається взаємозв'язком між ними. Криза може мати дві

форми: інституціональна, коли відбуваються системні зміни у традиційних соціальних інститутах, або матрична, коли відбуваються комплексні зміни в декількох таких інститутах одночасно. Це дозволяє вирізняти системні та інституціональні кризові ситуації, що є характерними для різних аспектів суспільного життя.

Кризові ситуації мають особливе значення для майбутнього розвитку суспільства, оскільки сприяють формуванню нових соціальних практик, які раніше були невластивими для суспільства. Це призводить до змін у процесах соціалізації, адаптації та інтеграції.

У контексті системних криз, які впливають на формування нетипового перебігу дитинства, виділяється бідність як кризова ситуація. Ця ситуація спричинена економічними кризами, збройними конфліктами, породженими політичною нестабільністю, а також проблемами включення дітей з обмеженими можливостями до суспільного життя.

У сучасному українському суспільстві бідність, породжена економічною кризою, є масштабною та комплексною кризовою ситуацією. Глибока економічна криза зачепила значну частину активного населення, виключивши їх із активного участі в суспільному житті. Згідно з даними Світового банку, близько 20 мільйонів українців опинилися за межею бідності через воєнний конфлікт з росією, що становить практично 67% населення нашої держави [62].

У сучасному українському суспільстві бідність, яка є наслідком економічної кризи, виявляється критичним чинником, що впливає на розвиток дітей. Цей фактор визначає якісні та кількісні параметри соціальної категорії та має прямий вплив на формування їх соціального статусу та усвідомлення ролей в суспільстві. Під впливом економічної кризи українське суспільство стикається з різкими соціальними відмінностями та проблемою матеріальної нестабільності. Особливо вразливими до негативних наслідків бідності в умовах кризи є сім’ї з дітьми, які часто опиняються в ситуації екстремальної скрути. У відповідь на ці виклики вчені акцентують увагу на проблемі дитячої бідності.

Депривація, що визначається як позбавлення дитини можливості спілкуватися з родиною та близькими, вивчається психологами Й. Лангеймером та З. Матейчиком. Це явище розглядається як дефіцит батьківської уваги, турботи та опіки, що часто супроводжується різними формами насилля, і стає основною причиною бездоглядності та безпритульності дітей [33, с. 114]. Витіснення дитини із сім'ї є кризовою ситуацією, яка може призвести до нетипового перебігу дитинства. Депривацію можна розглядати як окремі випадки або як соціальне явище, викликане неможливістю батьків задовольняти потреби своїх дітей. Умови кризи змушують дітей розвивати захисні реакції, які часто проявляються у формі протесту, таких як втеча з дому або девіантна поведінка.

Однак переведення дітей з біологічних сімей не є вирішенням проблеми, оскільки в установах державного виховання формуються специфічні, викривлені механізми захисту від соціальних викликів, що виникають під час кризових ситуацій. Ці механізми включають в себе внутрішні бар'єри та емоційні стратегії, які спрямовані на найпростіший шлях адаптації до нових умов існування та споживацького спрямування.

Кризова ситуація, що виникла в результаті проведення антитерористичної операції, піднесла на поверхню вже існуючі проблеми, пов'язані із соціальним захистом дітей, і спричинила виникнення нових проблем, які раніше не були типовими для українського суспільства. Станом на 10 січня 2024 року, Рада безпеки ООН у своєму заявленні вказала, що за період повномасштабної військової операції було вбито понад 10 233 мирних мешканців, а 19 289 осіб були поранені [40]. За даними Офісу генерального прокурора, станом на жовтень 2023 року 511 дітей загинули, а 1100 були поранені за весь період війни. На листопад 2023 року міністр з питань реінтеграції заявив, що зареєстровано 4,9 мільйони внутрішньо переміщених осіб, що становить 3,6 мільйона.

З прогресом війни, 3,6 мільйона дітей стали внутрішніми переселенцями. Приблизно 70 тисяч з них залишилися сиротами, а 25 тисяч перебували на

вихованні в державних закладах інтернатного типу. Недостатня ефективність механізмів евакуації та недосконаліть системи управління на місцях перешкодили державі вчасно перемістити вказані категорії дітей до безпечніших районів та відстежити їх рух, особливо оскільки значну частину евакуйовано «тимчасово», без необхідної документації, включаючи свідоцтва про народження. Це має серйозні наслідки для захисту прав дитини, зокрема для процесу усиновлення.

Наукове дослідження виявило, що діти переживали цілий спектр емоційних реакцій протягом тривалого періоду (від кількох днів до тижнів), включаючи страх, злість, сум і проблеми зі сном та концентрацією. Згідно з результатами опитування, 28% дітей відчувають підвищене соціальне напруження. Особливу увагу заслуговує той факт, що 37% опитаних дітей, які перебувають в Україні в умовах, що загрожують життю, та сприятливих для розвитку умовах протягом більше півроку, схильні до соціального відчуження та самоізоляції [27, с. 4]. Отже, війна актуалізувала не лише проблему захисту життя наступних поколінь, але й питання інтеграції дітей-війни в мирне життя українського суспільства. Це вимагає розробки комплексної стратегії соціальної адаптації, а в складних випадках — ресоціалізації цієї категорії дітей.

У контексті нинішньої політичної кризи, з’явилася ще одна серйозна проблема, що має глобальний характер – у відокремлених територіях України, що перебувають під окупацією, залишилося понад сто державних установ, де утримуються та виховуються діти, позбавлені батьківського піклування. Ці установи включають дитячі будинки для дітей, які залишилися без батьківського піклування, інтернати, спеціалізовані дитячі будинки для дітей з порушеннями розвитку розумових та психічних функцій, а також інші заклади, що забезпечують опіку над дітьми за державною підтримкою.

У цих регіонах механізми соціального захисту дітей взагалі не функціонують, що ускладнюється недостатньою фінансовою підтримкою від держави та перешкодами для моніторингу ситуації незалежними правозахисними організаціями через дії терористичних груп. Внаслідок цього

«державні діти», що опинилися у зоні окупації, не лише переживають всі страждання війни, але й знаходяться на межі фізичного виживання, оскільки їхнє існування залежить від підтримки волонтерів або благодійних організацій.

Згідно з висловленням президента, на 2023 рік встановлено, що Росією було викрадено 19 393 дитини. Одночасно українській владі вдалося повернути лише 364 дітей. За інформацією уповноваженого Верховної Ради з прав людини, Дмитра Лубінця, ці діти підлягають розміщенню у російських дитячих будинках та передачі на усиновлення росіянам [54].

З початку своєї діяльності у березні 2022 року, ЮНІСЕФ надав майже 950 000 послуг дітям та сім'ям, які шукають порятунок від війни в Україні, через центри підтримки «Блакитна точка». Ці послуги охоплюють широкий спектр допомоги, включаючи психічне здоров'я та психосоціальну підтримку, використання безпечного та дружелюбного для дітей простору, спрямування до органів захисту дітей, а також надання інформації щодо охорони здоров'я, освіти, житла та транспорту [26].

Згідно з чинною нормативно-правовою базою в Україні, діти та їхні батьки, які перебували в зоні військового конфлікту, розглядаються як особи, які опинилися в СЖО [48, с. 1]. Це надає їм право на повний спектр соціальних послуг, визначених у вітчизняному законодавстві. Проте, поняття «перебування в зоні воєнних дій» не включено до переліку так званих «складних життєвих обставин», що створює передумови для визнання нової категорії осіб, які потребують соціального захисту та послуг. Крім того, ця ситуація свідчить про необхідність оперативного внесення змін до Закону України «Про соціальні послуги» з метою розширення переліку категорій осіб, які можуть бути потенційними споживачами соціальних послуг згідно з їх місцем проживання.

Політична криза в Україні викликала збройний конфлікт, наслідком якого стала поява нових форм нетипового дитинства, характеризуючихся складними умовами для організації соціального захисту та низькою ефективністю цього процесу. Незважаючи на радикальні зміни, що відбулися й продовжуються

українському суспільстві після отримання незалежності, залишаються погляди на цінність людського життя з погляду його користі для громади.

Вказаний підхід до сприйняття членами суспільства один одного породив кризу свідомості, оскільки підкреслив боротьбу так званих «некорисних» за право на повноцінне існування в суспільстві. Сучасні дослідники для опису цього явища використовують термін «інвалідизм» (disablism), оскільки він ставить під сумнів людей з обмеженими можливостями і особливими потребами, ґрунтується на трьох основних положеннях [63, с. 42]:

— суспільство ділиться на здорових і тих, хто має обмежені можливості;

— здорові люди вважаються більш здібними, ніж ті, хто має обмежені можливості;

— здорові люди мають контроль над ресурсами і життям людей з обмеженими можливостями.

Взаємоприйняття суспільства інвалідності, яке у певних випадках веде до стигматизації, можна розглядати як кризову ситуацію для дитини та її сім'ї. Це негативно впливає на процеси формування особистості дітей з обмеженими можливостями та спотворює механізми їх соціалізації, перешкоджаючи нормальній адаптації до життя в суспільстві та інтеграції в нього. Бар'єри, що виникають на шляху дитини з обмеженими можливостями, не просто заважають утворенню соціальних зв'язків, а й підсилюють переконання у її меншості через:

— фізичні обмеження (сенсорні порушення, розлади руху) та відсутність фінансових можливостей для користування новітніми технологіями у доступі до інформації;

— комунікативні розлади, викликані неготовністю оточуючого середовища приймати дитину з обмеженими можливостями як рівноправну, що призводить до її соціального відкидання та утруднює навчання в освітніх закладах;

— ексклюзивність освіти через відсутність належної інфраструктури та фінансування для спеціалізованого обладнання, що змушує дітей з особливими потребами навчатися вдома;

— обмеженість соціальних контактів, яка призводить до недооцінки талановитих дітей з особливими потребами та утруднює їхню реалізацію;

— просторові бар'єри, зумовлені неготовністю суспільства приймати дітей з особливими потребами у соціумі без сторонньої допомоги;

— економічні труднощі, які створюються системою соціального забезпечення для сімей з дітьми, що мають обмежені можливості, ізоляцію від повноцінного життя та стимулюють бідність.

Тому ставлення суспільства в значній мірі залежить, чи перетвориться народження дитини з обмеженими можливостями для її сім'ї на соціальне прокляття чи лише на зміну соціальних норм. Формування соціальної толерантності, забезпечення прав та свобод дитини, активна участь у житті сім'ї, що потребує допомоги, та громадська підтримка, дотримання соціальної справедливості та повага до людської гідності – ці принципи є основними складовими для створення рівних умов у суспільному розвитку.

Причини виникнення кризових ситуацій, які впливають на нетиповий перебіг дитинства, включають, крім загальних системних факторів, також специфічні для українського суспільства чинники, такі як раптова дитяча бідність, примусова сепарація та виникла депривація, які негативно впливають на формування соціального капіталу шляхом позбавлення дітей соціальних зв'язків з батьками.

Кризові ситуації індивідуального типу включають соціальні зміни, що відбуваються в суспільстві внаслідок впливу такої соціально-демографічної категорії, як діти. Поява дитини революціонізує моделі соціальних стосунків у сім'ї, впливаючи на соціально-економічні та культурні практики, а також на стратегії життя.

Розглядаючи кризу як складний стан, який викликає виникнення несподіваних ситуацій, і відхилення від звичайного розвитку дитинства, ми

встановили, що вона також призводить до радикальних змін у системі соціального захисту дітей. Ці зміни відбуваються через розпад цієї системи та конфлікт інтересів між різними поколіннями. Ми ідентифікували соціально-економічну, політичну та культурні кризи на системному рівні, в рамках яких досліджувалися такі кризові ситуації, як бідність, війна та соціальне виключення.

2.2. Рефлексивний аналіз систем управління соціальним захистом дітей під час кризових ситуаціях

Управління соціальним захистом дітей в кризових ситуаціях є однією з найбільш складних та важливих сфер сучасного суспільства. Постійно змінюючись, вона вимагає системного підходу та глибокого рефлексивного аналізу для ефективного функціонування. Розуміння та аналіз внутрішньої структури та взаємозв'язків у системі управління соціальним захистом дітей у кризових умовах дозволить розробити стратегії та механізми, спрямовані на максимальний захист та підтримку найвразливіших членів нашого суспільства – дітей. У даному контексті рефлексивний аналіз виступає ключовим інструментом для розкриття потенційних проблемних місць та вдосконалення системи управління, спрямованого на забезпечення соціального благополуччя молодого покоління.

Україна, в рамках існуючої соціальної системи, визнає пріоритет захисту прав дітей та забезпечення їхнього благополуччя. Цю мету вона втілює через свої державні інституції, які визначають соціальну політику, розробляють законодавство та нормативні акти щодо захисту дітей, забезпечують виконання запланованих заходів і забезпечують соціальну стабільність. У цьому процесі беруть участь різноманітні суб'єкти, такі як політичні партії, громадські та благодійні організації, церква, ЗМІ та підприємства.

Суть державної політики у формуванні системи соціального захисту дітей та її управління полягає у виконанні ряду соціальних функцій [6, с. 196-206]:

1. Економічна функція ґрунтується на відповідальності держави перед суспільством у забезпеченні соціальних виплат, таких як матеріальна допомога для утримання дітей, субсидії та пільги для багатодітних родин та родин, що мають дітей з особливими потребами або обмеженими можливостями.

2. Політична функція полягає у забезпеченні гарантованого рівня соціальної стабільності в суспільстві, особливо в умовах кризової ситуації та серйозних соціальних проблем.

3. Суспільна функція полягає у підтримці та захисті нужденних категорій сімей з дітьми, а також у соціальному влаштуванні неповнолітніх, які опинилися в складній життєвій ситуації.

4. Демографічна функція спрямована на забезпечення повноцінного розвитку та якісного життя наступних поколінь, а також на запобігання кількісним втратам народонаселення через ризики, пов’язані з кризовими ситуаціями.

5. Культурна функція обумовлена підвищенням ролі людського капіталу як рушійної сили економічного зростання європейської держави. Система соціального захисту гарантує дотримання мінімальних життєвих стандартів і, таким чином, зберігає майбутні покоління.

У виконавчій владі України відповідальність за забезпечення прав дитини покладена на декілька центральних органів, серед яких ключовими є Міністерство соціальної політики, Міністерство освіти і науки, Міністерство охорони здоров’я та Міністерство внутрішніх справ.

Міністерство соціальної політики України відповідає за реалізацію заходів щодо соціально-правового захисту дітей, запобігання бездоглядності та правопорушень серед дітей, організацію соціальної реабілітації найуразливіших їх категорій, зокрема дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Міністерство освіти і науки України відповідає за впровадження основних засад державної політики у сфері освіти, науки, науково-технічної та інноваційної діяльності, а також інтелектуальної власності.

Міністерство охорони здоров'я України координує реалізацію державних програм у сфері охорони здоров'я, материнства та дитинства, забезпечуючи санітарне й епідеміологічне благополуччя матері, дитини та сім'ї.

Міністерство внутрішніх справ відповідає за вирішення проблем вилучення дітей із соціально-небезпечного середовища та виявлення правопорушень, скоєних ними.

Надано систему державних установ, які відповідають за соціальний захист дітей в Україні «Рис. 2.1.».

Рис. 2.1. Система державних органів соціального захисту дітей в Україні

У законодавстві України, зокрема у Законі «Про органи та служби у справах дітей та спеціальні установи для них», визначено основні напрямки

роботи служб у справах дітей. Один із цих напрямків - здійснення соціального захисту певних категорій дітей, які визначені у Законі «Про охорону дитинства». У статті 4 цього Закону чітко визначені основні завдання цих служб [46, с. 4]:

— Попередження бездоглядності і безпритульності дітей шляхом координації діяльності різних установ і органів влади, незалежно від їх форми власності.

— Забезпечення належних умов для усиновлення, установлення опіки і піклування над дітьми-сиротами та дітьми, які втратили батьків. На служби у справах дітей покладається функція контролю за дотриманням вимог законодавства в цих справах.

— Підвищення якості умов утримання і виховання сиріт у закладах та установах, надання наглядових функцій та звітності перед державними контрольними органами у випадках виявлення порушень або зловживань.

— Ведення обліку дітей, які потрапили у складні життєві ситуації, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також тих, які усиновлені або влаштовані до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу та соціально-реабілітаційних центрів.

— Надання практичної та методичної допомоги, організація консультацій з соціального захисту дітей не лише для відповідних установ та органів, а й для громадян та громадських організацій.

Для здійснення соціального захисту дітей, проведення профілактичних заходів серед сімей у кризових ситуаціях та запобігання правопорушень серед соціально занедбаних дітей, в рамках існуючого законодавства, відповідальність покладається на наступні структури [44, с. 3]:

— Органи виконавчої влади, що формують державну політику у сфері сім'ї та дітей, включаючи відповідні структурні підрозділи обласних, міських та районних державних адміністрацій та виконавчих органів міських рад.

— Приймальники-розподільники для дітей, які функціонують у складі органів внутрішніх справ.

— Навчальні заклади, зокрема школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації, які належать до сфери освіти.

— Центри медико-соціальної реабілітації дітей, які входять до системи закладів охорони здоров'я.

— Спеціальні виховні установи, які належать до Державної кримінально-виконавчої служби України.

— Притулки для дітей та центри соціально-психологічної реабілітації дітей.

— Соціально-реабілітаційні центри, включаючи дитячі містечка.

Мережа спеціалізованих установ, що належать до Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді, в Україні вражає своєю великою розгалуженістю, що ілюструється у «Рис. 2.2.». Основні функції, права та обов'язки цих установ визначені законодавством, зокрема, у Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [25].

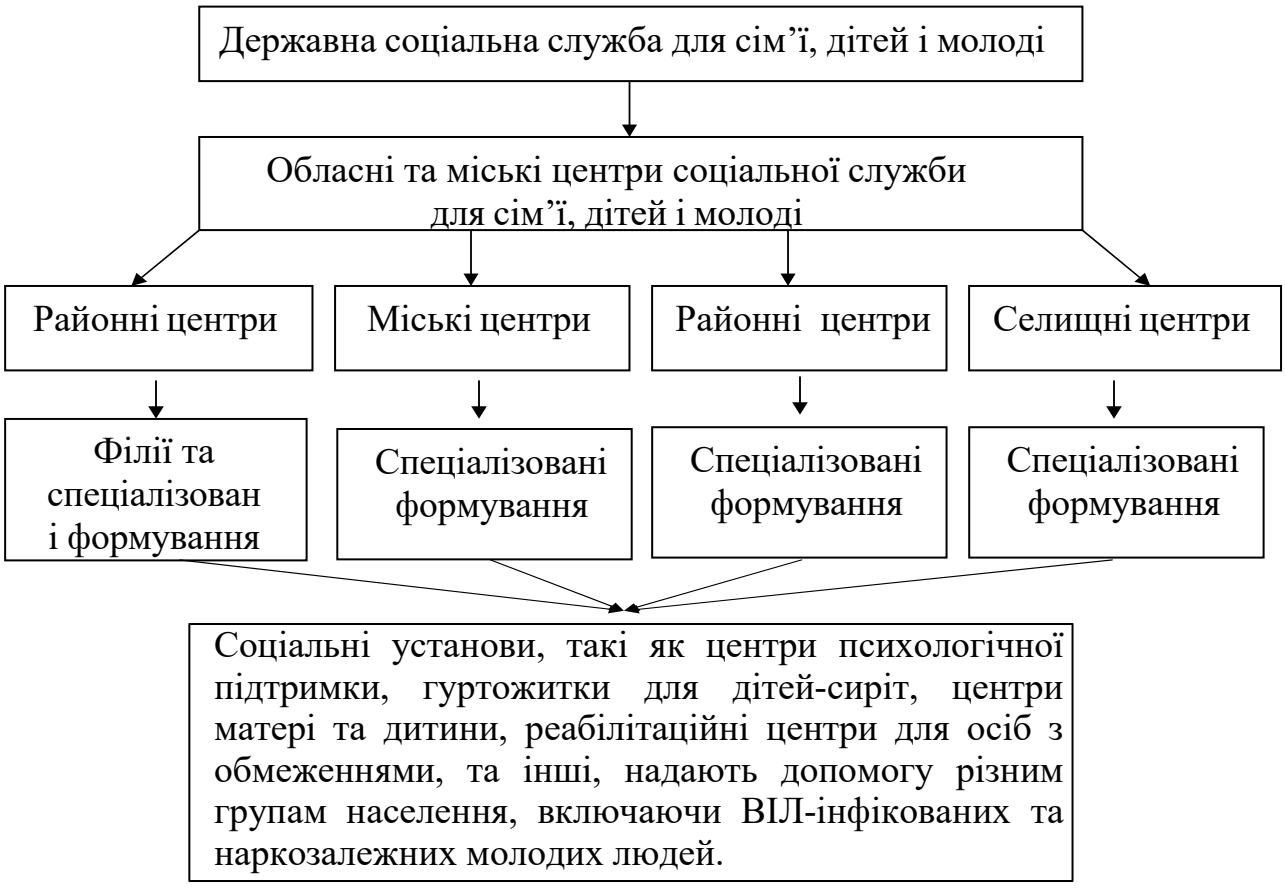

Рис. 2.2. Мережа спеціалізованих установ Державної соціальної служби для сім'ї, дітей.

У відповідному контексті необхідно врахувати активну підтримку з боку Європейського союзу у зусиллях України з захисту прав дітей та забезпечення технічної допомоги за допомогою програми «Права жінок та дітей в Україні». Зокрема, серед п’яти компонентів програми особлива увага приділяється забезпеченню прав дітей у трьох напрямках:

1. Програма «Зміцнення та захист прав жінок та дітей в Україні» від Ради Європи (TRES) [51].

Програма «Зміцнення та захист прав жінок і дітей в Україні» (TRES), ініційована Радою Європи, спрямована на сприяння українським владним структурам у приведенні національного законодавства у відповідність з європейськими стандартами, розробці механізмів захисту дітей від сексуальної експлуатації та насильства, дотриманні міжнародних норм гендерної рівності та забезпеченні захисту жінок і дітей від насильства, відповідно до Соціальної хартії та Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації і сексуального насильства.

В рамках цього проекту проведено порівняльний аналіз, що досліджував реалізацію гарантій прав дітей і виконання принципів гендерної рівності в Україні порівняно з країнами Східної Європи. Науковці підготували та представили парламентському комітету Верховної Ради результати досліджень, що стосуються відповідності українського законодавства європейським і міжнародним стандартам щодо запобігання насильству над жінками і дітьми. Внаслідок реалізації цього проекту була утворена міжвідомча робоча група для ратифікації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації і сексуального насильства, яка очолюється Міністерством юстиції України. Ця робоча група в результаті своєї діяльності підготувала проекти законів України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення» і «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв’язку з ратифікацією Конвенції Ради

Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення».

В рамках цього проекту також були організовані курси підвищення кваліфікації для суддів, представників правоохоронних органів, прокуратури та державних службовців, які спеціалізуються на захисті прав дітей, оскільки дотримання ювенальної юстиції є важливою складовою забезпечення прав та свобод дітей.

2. Проект Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ) щодо розвитку комплексних передбачувальних послуг для дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах [52].

Проект «Розвиток комплексних превентивних послуг для дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей, які опинились у складних життєвих обставинах» був започаткований у 2013 році за тісної співпраці Світового Банку та Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ), а також міжнародних організацій «Надія та житло для дітей» та «Кожній дитині». Цей проект спрямований на розробку механізмів трансформації державної системи інтернатного виховання дітей-сиріт та дітей, які залишилися без родинної підтримки, у систему, що забезпечує їх виховання в умовах сімейного середовища.

Цей підхід викликав проведення пілотних проектів з надання превентивних послуг для дітей, позбавлених батьківського піклування, у Київській та Хмельницькій областях.

3. Програма «Права жінок та дітей в Україні» від Safege Brussels, яка зосереджена на комунікаційному аспекті [42].

Проект «Права жінок та дітей в Україні – комунікаційний компонент» був ініційований з метою розробки стратегії інформаційного забезпечення для сімей і дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах. Основною метою цієї міжнародної співпраці між Міністерством молоді та спорту України та

Світовим Банком стало підвищення рівня обізнаності громадян щодо прав жінок та дітей в Україні.

В рамках цього проекту були організовані та проведені інформаційні кампанії проти різних форм насильства, таких як «Стоп насильству!», «Відповідальне батьківство», «Моя сім'я». Також була створена онлайн «гаряча лінія» для боротьби з поширенням дитячої порнографії через Інтернет.

У рамках цієї співпраці між Україною та Світовим Банком була укладена угода щодо об'єднання зусиль для підвищення рівня обізнаності громадськості щодо рівних прав жінок і чоловіків, а також забезпечення гарантій реалізації прав дітей. На два роки були заплановані різноманітні інформаційно-комунікаційні заходи з метою охоплення широких верств населення.

Варто відзначити тривалу та результативну співпрацю Уряду України з Дитячим фондом Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ), що спрямована на реалізацію програми співпраці. Метою цієї програми є здійснення заходів з поліпшення здоров'я матерів, зниження рівня дитячої смертності, зупинення поширення ВІЛ/СНІДу та туберкульозу, а також захист вразливих категорій населення, зокрема дітей. Робота в цьому напрямку зосереджена на чотирьох основних підпрограмах: «Здоров'я та розвиток дитини», «ВІЛ/СНІД, діти та молодь», «Захист дітей» і «Адвокація, інформаційна діяльність та соціальна політика».

Таким чином, держава, з підтримкою міжнародної організації, намагається залучити увагу до можливостей отримання якісних послуг у рамках існуючої системи соціального захисту дітей в Україні [21].

Була розроблена нова Поточна Стратегічна Програма Ради Європи на період 2021–2025 років, яку розроблено Генеральним секретарем. Ця програма зосереджена в значній мірі на запобіганні дискримінації та захисті вразливих груп населення, зокрема дітей. Особлива увага приділяється посиленню боротьби з сексуальною експлуатацією дітей за допомогою впровадження Конвенцій Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, включаючи Лансаротську конвенцію.

В цій програмі діти перебувають під більшою загрозою під час кризових і надзвичайних ситуацій, тому їхні права повинні бути поважні й охороняти з особливою уважливістю. Такі ситуації включають збройні конфлікти й терористичні акти, міграцію та вимушене переселення, кризи в галузі економіки чи охорони здоров'я, природні катастрофи, такі як кліматичні зміни, а також будь-які інші непередбачені події, що можуть ускладнити дітям користування всіма їхніми правами людини.

Стратегія спрямована на забезпечення певного рівня гнучкості щодо непередбачуваних подій, щоб мати можливість вирішувати й нові проблеми, що виникають.

Проблеми, що виникають у кризових та надзвичайних ситуаціях, становлять складову нерівності, яка вже існує для багатьох дітей через обмежений доступ до економічних, соціальних та культурних прав. Такі ситуації збільшують ризик того, що діти можуть опинитися у складних умовах, примусово працювати на вулиці або стати жертвами торгівлі людьми, експлуатації та насильства. Для дітей, які живуть у бідності, існує вищий ризик розлучення з батьками або опікунами, особливо, коли кризові ситуації викликають економічні труднощі, що призводять до зростання міграції [14, с. 77-88].

У кризових та надзвичайних ситуаціях діти стикаються з обмеженим доступом до освіти та медичного обслуговування, що збільшує ризик порушення їхніх соціальних прав. Деякі діти, особливо мігруючі, можуть частіше піддаватися позбавленню волі, наприклад, у центрах адміністративного утримання.

У кризових та надзвичайних ситуаціях зростає активність екстремістських груп, що може призвести до потенційної радикалізації дітей та вчинення терористичних актів.

Крім того, кліматичні зміни та стихійні лиха ускладнюють умови для життя дітей у здоровому середовищі, що може мати серйозні наслідки для їхнього здоров'я, включаючи токсичний вплив на їхнє здоров'я.

Рада Європи визначила інноваційні методи для забезпечення захисту прав дітей у кризових та надзвичайних ситуаціях [56 с. 32-33]:

— Надання державам-членам підтримки у будівництві міцних систем захисту дітей, які можуть адаптуватися до кризових ситуацій.

— Розроблення рекомендацій щодо захисту дітей у сфері охорони здоров'я під час кризових ситуацій, включаючи підтримку стійкості дітей, забезпечення належної уваги до їхнього права на освіту й участь, а також шляхом поширення цифрового громадянства, завдяки чому діти зможуть розвивати свою здатність правильно реагувати в кризових ситуаціях.

— Збір даних щодо потенційних нових уразливих обставин, які виникають внаслідок кризових і надзвичайних ситуацій, а також розроблення новаторських заходів, спрямованих на захист тих, хто опинився в таких обставинах.

— Розвиток можливостей і розроблення інструментів для підтримання заходів держав-членів із захисту дітей в умовах збройних конфліктів, а також реінтеграції та реабілітації дітей, які повернулися із зон конфлікту.

— Аналіз і надання консультацій з юридичних питань, що стосуються дітей, які опинилися в таких ситуаціях, наприклад, щодо опіки, житла, прав на землю та майно, реєстрації, визначення національності та громадянства, статусу осіб без громадянства та інших питань публічного права, особливо стосовно сиріт, дітей-біженців і внутрішньо переміщених дітей, а також у разі серйозного порушення прав людини.

— Визнання обов'язків щодо прав людини, пов'язаних з можливістю жити в безпечному, чистому, здоровому та стійкому середовищі.

— Сприяння доступу дітей до правосуддя у зв'язку із завданням шкоди навколишньому середовищу.

Під час виконання Стратегії з охорони прав дітей відділ з захисту прав дитини буде співпрацювати не лише з внутрішніми партнерами, такими як зацікавлені сектори Ради Європи, визначені у кожному пріоритетному напрямку, але й з зовнішніми зацікавленими сторонами. Це включає

міжнародні організації, міжнародні або європейські громадські організації, держави, які не є членами Ради Європи, а також сектор бізнесу та промисловості, якщо буде можливість або потреба узгодити заходи.

Серед основних партнерів у реалізації цієї стратегії будуть інші європейські та міжнародні організації. Починаючи з Європейського Союзу, представленим Європейською Комісією та Агентством із основних прав (FRA). Співпраця буде включати узгодження заходів, визначених у межах стратегії ЄС з прав дітей, і отримуватиме фінансування від ЄС для проєктів співпраці під керівництвом Ради Європи.

До міжнародних партнерів з реалізації цієї стратегії також належать Управління Верховного комісара з прав людини (УВКПЛ), зокрема КПД, ЮНІСЕФ, спеціальний представник Генерального секретаря ООН з питань насильства щодо дітей (UN SRSG VAC), спеціальний доповідач з питань торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародна організація франкофонії (МОФ) і Рада держав Балтійського моря (РДБМ) [56 с. 35-36].

Громадські організації залишатимуться основними партнерами, включаючи Європейську мережу омбудсменів з прав дітей (ENOC), «Єврочайлд» (Eurochild), «Міжнародний захист дітей» (Defence for Children International, DCI) та її філії, ініціативу «Припинімо насильство» (End Violence Initiative), Міжвідомчу дорадчу групу з питань ювенальної юстиції (IPJJ), «Припинення дитячої проституції, дитячої порнографії і торгівлі дітьми з метою сексуальної експлуатації» (ECPAT International), «Врятуймо дітей» (Save the Children), «СОС Дитячі Містечка» (SOS Children's Villages), «Зниклі діти у Європі» (Missing Children Europe), Конфедерацію організацій з питань сім'ї у Європейському Союзі (COFACE), Міжнародну асоціацію суддів і слідчих суддів у справах молоді та сім'ї, Міжнародну спільноту соціальної допомоги (ISS), Міжнародну мережу з прав дитини (CRIN), Міжнародну мережу

правосуддя, дружнього до дітей (CFJ-EN), «Ворлд Віжн Інтернешнл» (World Vision International) та інші.

2.3. Динаміка формування соціального капіталу серед дітей у кризових умовах

Актуальні соціальні та економічні проблеми, наростання техногенних ризиків і значні зміни в політичній обстановці відображають сучасні кризові виклики та інші загрози, що стикаються суспільство. Ці явища підкреслюють необхідність уважного відношення до питань повноцінного розвитку та виховання наступних поколінь. Захист дітей у ситуаціях, коли дитинство не відповідає загальним стандартам, стає особливо актуальним і важливим для українського суспільства. Тільки здорові, щасливі та гармонійно розвинуті діти можуть забезпечити нації можливість на гідне майбутнє [65].

На сьогодні в Україні увага держави та інституту соціального захисту дитинства спрямована не на саму дитину як суб'єкта суспільного життя, а на вирішення завдань, що ставляться перед існуючою системою та її установами. Ці завдання чітко визначені переліком соціальних проблем, які можна умовно поділити на кілька груп:

1. Проблеми, пов'язані з особливостями поведінки, властивими певному віковому періоду дитинства (наприклад, криза переходного віку, проблеми у навчальних закладах, довіра до дорослих тощо).

2. Ситуації, пов'язані з витісненням дитини з родини (фізичне або психологічне насилля, недбале ставлення, неврозуміння у родині, одиноке батьківство, економічні труднощі тощо).

3. Проблеми, які виникають внаслідок перебування в навчальних та соціальних установах, що працюють з дітьми (конфлікти з педагогами, педагогічна недбалість, дитяча злочинність тощо).

4. Негативні наслідки соціально-економічного та соціально-політичного розвитку суспільства (експлуатація дітей, скорочення дитячих установ, військові дії, екологічні катастрофи тощо).

5. Проблеми, спричинені бойовими діями внаслідок проведення антитерористичних операцій на окупованій частині України або в прифронтових зонах, що безпосередньо прилягають до лінії розмежування (діти, які втратили родину через збройний конфлікт, брали участь у військових діях, страждають від психологічних травм).

Ще одним ключовим аспектом, що визначає спектр ризиків для дітей в Україні, є ставлення суспільства до них. На сьогоднішній день суспільство надає пріоритетну увагу світу дорослих з їх проблемами та турботами, тоді як діти залишаються об'єктами впливу, а їхні права та свободи часто порушуються. У межах існуючого інституту соціального захисту дітей в Україні склалося дві протилежні моделі соціальної політики.

З одного боку, державна система надає певні переваги дітям, захищаючи їх та гарантуючи певні права згідно з законодавством. Однак, з іншого боку, цей захист від ризиків сучасності часто призводить до їх відчуження від участі в суспільному житті. Внаслідок цього деякі члени суспільства розглядають дітей як маргінальну категорію, яка перебуває на шляху до дорослого життя. Однак деякі країни намагаються змінити цю ситуацію, визнаючи, що дитина – це не лише об'єкт соціального захисту та виховання, але й активний та свідомий суб'єкт життєдіяльності [20, с. 9].

У контексті запобігання негативним впливам природного та соціального середовищ на дітей, які досвідчують нетиповий характер дитинства, суспільство встановлює різноманітні формальні та неформальні норми і правила. Основною метою цих норм є забезпечення дітям певних соціальних переваг та привілеїв у порівнянні з іншими віковими групами населення. Така практика має свої важливі причини.

По-перше, це обумовлено об'єктивною зацікавленістю суспільства в наявності дітей як гарантів безперервності та наслідування поколінь. По-друге,

ці обмежені можливості, які є характерними для цієї вікової групи, необхідні для їхньої життєдіяльності [32, с. 75].

Економічна криза, викликана повномасштабною війною України з рф, призвела до різкої диференціації доходів серед населення та кардинальних змін у житті українського суспільства загалом, що призвело до суттєвого погіршення становища дітей в Україні. Адаптація цього покоління до нових умов та реалій суспільного життя супроводжується значними труднощами та ускладненнями, що вказує на нетиповий характер дитинства в державі в цілому. Оскільки соціалізація дітей в сучасних умовах відбувається в контексті радикальних змін системи цінностей, економічної нестабільності та збройного конфлікту, це ставить під питання соціальний спадок, що буде отримувати наступне покоління в Україні та його можливі перспективи.

Розуміння проблеми масової дезадаптації дітей на рівні держави важливо для створення моделей запобігання цьому явищу. Це вимагає розгляду її як складного системного завдання, у центрі якого знаходиться дитина, яка проймає процес становлення та особистісного розвитку у конкретному соціальному контексті. В науковій літературі вказано кілька факторів, які впливають на дезадаптацію дітей [20, с. 97].

— Генетичні передавання (психофізичні, соціальні, соціокультурні).

— Психолого-педагогічні чинники (недоліки шкільного, інтернатного, сімейного виховання).

— Соціальні фактори (кризи, конфлікти, соціальні зміни, катастрофи).

— Соціальна активність самого індивіда, його відношення до норм і цінностей оточуючого середовища, впливу на нього, а також особисті цінності та здатність до саморегуляції.

Проте дезадаптація є процесом зворотнім, і тому, за думкою багатьох вчених і практиків, можливе не лише запобігти відчуженню дітей у соціальному розвитку, але й керувати процесом соціалізації дезадаптованих особистостей за допомогою соціальних технологій. Ці процеси особливо актуальні у контексті участі держави в збройних конфліктах, коли

трансформації свідомості дітей, спричинені їхніми індивідуальними переживаннями, залишаються поза увагою дорослих.

Для ефективної профілактики соціальної дезадаптації неповнолітніх, виявлення дітей з нетиповим перебігом дитинства (які опинилися у складній життєвій ситуації) є критично важливим якомога раніше. На державному рівні були розроблені конкретні механізми з цією метою [41, с. 11].

Перший напрям передбачає виявлення дітей з нетиповим дитинством та їхніх сімей, до того, як вони потраплять у державні пенітенціарні установи. Досвід роботи волонтерських організацій свідчить: чим раніше буде виявлена сім'я у кризовій ситуації, яку вона самостійно не зможе подолати, тим більше можливостей у наданні своєчасної соціальної допомоги, щоб дитина не дезадаптувалася і не залишилася без соціального капіталу. Організація роботи в цьому напрямі потребує міжвідомчої співпраці між установами охорони здоров'я, освіти, соціального захисту та правоохоронними органами.

Другий напрям передбачає роботу з сім'ями у кризових ситуаціях, що мають дітей, а також пряму роботу з самими дітьми з нетиповим дитинством у навчальних закладах, установах соціального захисту, охорони здоров'я та виправних закладах. При таких умовах організація роботи потребує не лише взаємодії різних відомств, але й насамперед впровадження певної системи, комплексного підходу до життя та діяльності дітей, їхньої реабілітації та ресоціалізації.

Третім напрямком є створення установ нового формату з інноваційними методами роботи з дітьми з нетиповим дитинством та їхніми батьками, які опинилися в кризовій ситуації. Це можуть бути заклади сімейного виховання, кризові центри, соціальні готелі, установи для післяінтернатної адаптації та реабілітації для різних категорій дітей.

Четвертий напрямок передбачає створення нових недержавних форм соціального захисту, таких як самоорганізація населення, волонтерські ініціативи, громадські об'єднання та неприбуткові організації.

За твердженням Е. Гідденса, у Англії, з 1997 року лейбористською партією була започаткована стратегія соціальних інвестицій. Основним аспектом цієї стратегії є «інвестування в людський капітал у всіх сферах життєдіяльності, де це можливо, замість прямого інвестування в соціальне обслуговування» [64, с. 117]. Згідно з цією стратегією, допомога дітям розглядається як вигідний напрям соціальних інвестицій у майбутнє, що є особливо актуальним і для України.

Тому раннє виявлення сімей, які опинилися в кризовій ситуації чи СЖО (так званий превентивний патронаж), на нашу думку, повинно стати першим етапом державної системи профілактики занедбаності дитини, нетипового перебігу дитинства, розпаду інституту сім'ї та, внаслідок цього, втрати дитиною соціального капіталу, який суспільство не здатне повністю компенсувати. Раннє виявлення соціального неблагополуччя у родині гарантує своєчасну адресну допомогу і підтримку, а також запобігає процесам соціальної дезадаптації неповнолітніх.

Українське суспільство демонструє, що передбачальна соціальна політика виявляється оптимальним та економічно доцільним рішенням для держави в усіх аспектах. Результати досліджень свідчать про те, що сім'я, знаходячись на початкових етапах кризової ситуації, виявляє велику мотивацію для співпраці та готовність надавати допомогу з метою адаптації до змін. Проте соціальна сфера України недостатньо підготовлена до такого роду переходу, оскільки акцентується на вирішенні наслідків дезадаптації та втрати соціального капіталу, а не на їхньому попередженні.

На наш погляд, у контексті українського суспільства варто активно розглядати впровадження практики соціального діагностування сімей, що виховують дітей. Це дозволило б державі ефективно координувати діяльність установ і закладів у контексті запобігання відчуженню дітей від родинного середовища та наданню їм ненормативного дитинства. Варто відзначити, що у Вінниці вже існують певні досягнення у цьому напрямі, зокрема з 2017 по 2023 роки загальна кількість сімей з СЖО яка звернулась на допомогу до соціальних

служб становить 7511 сімей, з яких 828 сімей знаходиться під соціальним супроводом [9].

У визначенні рівня соціального капіталу через динаміку взаємин між батьками та дітьми, що відображає міцність сімейних зв'язків, узгоджено переосмислити стратегію державної підтримки сімей. Замість акценту на соціальний захист сімей, які вже пережили кризові ситуації, рекомендується переключити увагу на попередження проблем шляхом раннього виявлення родин, що потенційно знаходяться у складних ситуаціях або не мають достатніх ресурсів для забезпечення своїх дітей фінансовою або соціальною підтримкою. Необхідно переглянути структуру державних установ соціального захисту дітей на місцевому рівні, які відповідають за попередження дезадаптації дітей та допомогу сім'ям у складних життєвих обставинах «Рис. 2.3.»

Рис. 2.3. Державні органи соціального захисту дітей відповідають за профілактику дезадаптації та підтримку сімей у складних обставинах

Підбиваючи підсумки вищезазначеного, важливо відзначити, що для забезпечення соціального капіталу у кожної дитини та мінімізації впливу фінансово-економічної кризи на сім'ю, яка потрапила у складні життєві обставини, необхідно гарантувати надання високоякісних соціальних послуг. Для цього потрібно розробити державну стратегію, основною передумовою успіху якої є створення позитивного ставлення як суспільства, так і конкретної територіальної громади до проведення соціальної роботи з сім'єю. З цією метою вельми важливим стає подальше дослідження концепції соціального капіталу в контексті конкретного соціального середовища.

Виховання дитини поза межами родини, зокрема у державних закладах, може призвести до позбавлення нею соціального капіталу та втрати внутрішнього «стимулу до дії» [5, с. 20]. У такому контексті, дитина може набути впевненості в тому, що всі проблеми будуть вирішуватися іншими особами, такими як працівники соціальних служб або установ. Це може спричинити процес дезінтеграції, внаслідок чого дитина, після вилучення з родини й переходу до дитячого будинку, притулку або інтернату, може опинитися в ризику втрати соціального капіталу.

З іншого боку, створення в Україні центрів соціальної допомоги сім'ям та дітям є кроком уперед у цілеспрямованій та системній роботі з родинами, які потрапили в складні життєві обставини. Це створення механізму запобігання деградації та розпаду сім'ї, а також своєчасне виявлення дітей з нетиповим перебігом дитинства. Все це дозволяє зберегти соціальний капітал дитини, запобігаючи її вилученню з сімейного середовища.

З іншого боку, раптове погіршення економічної ситуації в країні та повномасштабна війна вразливо позначилися на благополуччі сімей з дітьми. Чисельність сиріт різко зросла, з'явилася нова соціально незахищена категорія - тимчасово переміщені особи. Ситуація стосовно правового та соціального захисту дітей, які перебувають на окупованих територіях, взагалі залишається невирішеною. При таких умовах невідомості неоспоримим стає процес втрати соціального капіталу наступними поколіннями. Для України в найближчій

перспективі стає актуальним питання отримання батьківського капіталу в умовах важких викликів.

У сім'ї виникають унікальні зв'язки та специфічне оточення, що організовує щоденне життя дитини і створює простір для її дитинства. Українське суспільство історично характеризується наявністю у батьків патерналістських очікувань щодо забезпечення державою соціального захисту дітей та активною ролью в організації суспільного простору для своїх нащадків. Отже, відносини, які формують соціальний капітал, часто порушуються за ініціативою батьків (наприклад, через переїзд, розпад сім'ї, роботу вахтовим методом, міграцію).

Дослідники підтверджують, що соціальний капітал передається від покоління до покоління та безпосередньо залежить від зміни місця проживання, структури сім'ї, втрати доходу. Інвестиції в освіту, забезпечення належних умов для фізичного розвитку та надання базових культурних практик є способами реалізації цього капіталу.

При появі дітей у сім'ї батьки приймають на себе значні соціальні обов'язки, які при сприятливих умовах перетворюються на економічний капітал. Цей капітал, як визначено П. Бурдьє, представляє собою ресурс, здатний до зростання та перетворення [6, с. 75]. Після народження дітей у сім'ї відбуваються значні концептуальні зміни на різних рівнях - інституціональному, економічному, структурному та культурному. Ці зміни, за словами Дж. Тернера, сприяють формуванню нових соціальних зв'язків та моделей соціальної організації. Таким чином, діти виступають як суб'єкти інституціональних змін на різних рівнях - макро- (у контексті державної політики), мезо- (у сферах освіти та культури) та мікрорівнях (у сім'ї) [11, с. 106].

Діти відіграють важливу роль у житті своїх батьків, впливаючи на соціальні зміни на рівні суспільства. Проте в умовах поступового розпаду основних соціальних структур батьки можуть виявити себе непристосованими до нових реалій, що може призвести до виключення дітей з родини. Це ускладнює відшкодування відсутності батьківського впливу та знижує

можливості формування соціального капіталу. Створення сім'ї з дитиною, яка має специфічні потреби, додатково ускладнює соціально-економічну адаптацію батьків і обмежує їх соціальні контакти. Однак соціальний капітал може відігравати приховану роль, адаптуючись до складних умов, хоча це вимагає високого рівня соціальної активності, що не завжди доступний сім'ям у подібних обставинах. Нездатність суспільства забезпечити дітям з обмеженими можливостями належні умови для життя та розвитку розглядається як порушення норм, що заважає формуванню соціального капіталу.

Тому одним із головних завдань держави є надання соціальних гарантій цій категорії людей, створення відповідних правових механізмів для їх захисту та сприяння розвитку соціальних мереж для формування ключових соціальних зв'язків. У сфері освіти важливо розширити можливості соціальної інтеграції дітей з обмеженими можливостями, інклюзивною освітою виступає як основний механізм для досягнення цієї мети.

Сім'ї, що виховують дітей з інвалідністю, постійно стикаються з фінансовими труднощами, оскільки значні кошти спрямовуються на медичні потреби, вимагаючи додаткових фінансових ресурсів. Тривалий час у суспільстві переважала думка, що ця ситуація мотивує батьків шукати додаткових джерел доходу та розробляти нові трудові стратегії. Згідно з теорією К. Маркса, недоліки у матеріальних потребах сприяють активізації економічної діяльності та стимулюють людей до інтенсивної праці [35]. Проте дослідження, проведені вченими у сфері життєвої практики сімей з дітьми з особливими потребами, показують, що розвиток стратегій формування економічного капіталу є радикально відмінним. Постійна турбота про дитину з обмеженими можливостями значно обмежує трудові можливості батьків і, відповідно, призводить до ситуації, коли сім'я має обмежений доступ до матеріальних ресурсів суспільства.

Сучасний стан справ свідчить про те, що родина, яка має дитину з інвалідністю, має обмежені можливості для збільшення свого економічного капіталу. Згідно з теорією М. Вебера щодо суб'єктивності та об'єктивності

соціальної поведінки, важливо відзначити, що формування соціального капіталу дитини з особливими потребами залежить не лише від зовнішніх факторів та концепцій соціальної політики держави, але й від внутрішніх мотивів і установок батьків, які визначають їхні поведінкові стратегії та взаємодію з суспільством [8, с. 497]. Зазвичай, сім'ї, які стикаються з проблемою інвалідності дитини, працюють не для отримання перспектив, а для поліпшення її стану здоров'я, тому питання соціальної адаптації та інтеграції стає другорядним.

Згідно з концепцією Г. Зіммеля, соціальна взаємодія залежить від поставленої мети, і в умовах, коли потреби батьків, включаючи соціальні амбіції, залишаються невтішними, це негативно впливає на процес накопичення соціального капіталу і змушує державу діяти для поліпшення соціально-економічного становища сімей з дітьми з обмеженими можливостями [28, с. 87].

Отже, у сучасних умовах кризових ситуацій проблема накопичення соціального капіталу дітей залишається невирішеною. Наразі надзвичайно важливою стає необхідність на рівні держави та громадянського суспільства розробити нові стратегії для компенсації неспроможності сімей передати наступному поколінню економічний, культурний та батьківський капітал. Такі стратегії мають враховувати механізми адекватної реалізації шляхом подолання бар'єрів та викликів, що виникають у сучасному житті.

ВИСНОВОК

У ході виконання магістерської роботи були ретельно розглянуті та проаналізовані різноманітні аспекти соціального захисту дітей у кризових ситуаціях. Проведений аналіз поглибив розуміння понять «діти», «дитинство» та «соціальний захист дітей». Визначено, що в кризових умовах ці поняття набувають особливої актуальності, вимагаючи адаптації та розвитку ефективних заходів для забезпечення дітей всебічною підтримкою та захистом їхніх прав.

Детально розглянуті форми та ресурси соціального захисту дітей, виявлено їхню важливість у створенні безпечного та підтримуючого середовища для дітей, які піддаються впливу кризових обставин. Нормативно-правовий аспект роботи розкриває важливість законодавчого забезпечення прав дитинства та необхідність постійного удосконалення нормативної бази з метою забезпечення їхнього повноцінного розвитку та захисту.

Окремий акцент роботи приділений аналізу нетипового характеру перебігу дитинства в умовах кризових ситуацій. Виявлено, що такі ситуації можуть створювати унікальні виклики для розвитку дітей, але одночасно вони також відкривають можливості для формування стійкості та резилієнтності в їхньому житті.

Рефлексивний аналіз систем управління соціальним захистом дітей у кризових ситуаціях надав можливість визначити слабкі місця та позитивні аспекти існуючих підходів. Запропоновані висновки дозволяють розглядати систему соціального захисту як постійно еволюціонуючу адаптацію відповідно до змін у кризових умовах.

Не менш важливим є висвітлення динаміки формування соціального капіталу серед дітей у кризових умовах. Виявлено, що навіть у трудних обставинах діти можуть розвивати важливі соціальні навички та встановлювати позитивні взаємовідносини, що сприяє їхньому загальному добробуту та адаптації.

У цілому, результати цієї роботи надають важливий внесок у розуміння та покращення систем соціального захисту дітей у кризових умовах, сприяючи розвитку стратегій та заходів, спрямованих на оптимізацію їхнього соціального оточення та надання необхідної підтримки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аріес Ф. Дитина і сімейне життя за Старого порядку. Філіп Аріес [пер. з франц. Я.Ю. Старцева за участю В.А. Бабинцева]. Видво унта, 1999. 260 с.

2. Астоянц М.С. Соціальне сирітство: умови, динаміка та механізми ексклюзії (соціокультурна інтерпретація) : монографія. М.С. Астоянц: Азов: ООО «АзовДрук», 2009. 250 с.

3. Бек У. Суспільство ризику. На шляху до іншого модерну. / Ульріх Бек : [пер. з нім. А. Григор'єва, В. Седельника; сусп. ред. і після сл. О. Філіппова]. М. : Прогрес-Традиція. 2001. 304 с.

4. Бідак В. Гуманістична складова соціальної політики в умовах економічних трансформацій / В. Бідак // Україна: аспекти праці. 2001. № 5. С. 130-138.

5. Біне А. Сучасні ідеї про дітей. [пер. з франц. А. Луков]. Вимірювання розумових здібностей. СПб.: BFK. 1999. С. 19-25.

6. Бурдьє П. Соціологія політики / П'єр Бурдьє [пер. з франц. укл., заг. ред. Н.А. Шматко]. М.: Socio-Logos. 1993. 340 с.

7. В Україні запрацював портал розшуку дітей «Діти війни». URL: https://suspilne.media/266526-v-ukraini-zapracuvav-portal-rozsuku-ditej-diti-vijni/

8. Вебер М.О деяких категоріях розуміючої соціології / Макс Вебер Вибрані твори: [пер. з німецької. укл., заг. ред. і післясл. Ю.Н. Давидова] . М: Книга. 1990. 808 с.

9. Вінницький міський центр соціальних служб. Звіт про роботу Центру. 2023. URL: https://vmr.gov.ua/vinnytskyi-miskyi-tsentr-sotsialnykh-sluzhb#undefined1|parentHorizontalTab7

10. Волинець Л. Соціальні проблеми дитинства в сучасній Україні / Л. Волинець // Національна безпека і оборона. 2017. № 3. С. 34-38.

11. Вулкок М. Соціальний капітал: формування уваги, Гельсінкі. 1999. 240 с.

12. Головатий М.Ф., Панасюк М.Б. Соціальна політика і соціальна робота: Термінол. понят. слов. К. : МАУП., 2005. 750 с.

13. Гошовська В. Соціальна домінанта національної безпеки: актуальні проблеми. К.: Корпорація, 2004. 158 с.

14. Давиденко Г. В. Моделювання європейського інклюзивного процесу у вищих навчальних закладах як відкритої системи. Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Вип. 35, Том УІІ (58). Темат. вип. «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». К.: Гнозис, 2015. С. 77-88.

15. Декларації прав дитини. Проголошена Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 20 листопада 1959 року. URL : http://www.chl.kiev.ua/default.aspx?id=331

16. Декларація про безпеку шкіл. URL: https://protectingeducation.org/wpcontent/uploads/documents/documents_safe_schools_declaration_ukrainian.pdf

17. Демоз Л. Психоісторія. Ллойд Демоз: Фенік, 2000. 364 с.

18. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист. Збірка документів. К.: АТ видавн. «Столиця», 2008. 245 с.

19. Дитинство під прицілом: права дитини в умовах збройних конфліктів на сході України. За ред. А.П. Бущенка. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ: КИТ, 2016. с. 28.

20. Дівіцина Н.Ф. Соціальна робота з неблагополучними дітьми й підлітками. К.: Просвіта, 2012. 288 с.

21. Діти й молодь які живуть або працюють на вулиці: приховане обличчя епідемії ВІЛ в Україні. Аналітичний звіт А. Тельчик. Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) та Міжнародний благодійний фонд «СНІД Фонд Схід-Захід» (AFEW). К., 2006. 234 с. URL: http://www.unicef.org/ukraine/6_Street_children_and_young_people_ua.pdf

22. Ефективність діяльності органів місцевого самоврядування: взаємодія та відповідальність» у 2012 р. / В. В. Бурега, І. М. Доля, О. Ю. Клименко, Н. С. Селютіна. : аналітична доповідь. — Донецьк : Видавництво «Ноулідж», 2013. — 64 с. 113

23. Женевська конвенція від 12 серпня 1949 року про захист цивільного населення під час війни. Прийнята 12 серпня 1949 року Дипломатичною конференцією для укладання міжнародних конвенцій про захист жертв війни, що засідала в Женеві з 21 квітня по 12 серпня 1949 р. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_civilian.shtml

24. Загальна декларація прав людини. Прийнята резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr

25. Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». 2342-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text

26. Закриття «Блакитних точок» ЮНІСЕФ та УВКБ ООН у Польщі. 2023. URL: https://www.unicef.org/eca/uk/прес-релізи/закриття-»блакитних-точок»-юніcеф-та-увкб-оон-у-польщі

27. Звіт щодо гуманітарної ситуації № 37 . ЮНИСЕФ «Гуманітарна допомога дітям» (НАС), 17 серпня 2015 р. — URL : http://www.unicef.org/ukraine/ukr/Ukr_UNICEF_Ukraine_SitRep_37__7_September_2015.pdf

28. Зіммель Г. Спілкування. Приклад чистої або формальної соціології. Споглядання життя: Вибране; [пер. з німецької М.І. Левіна, Л.Г. Іонін, О.М. Руткевич, Е.М. Телятніков]; заст. ред. Л.В. Скворцов. М.: Юрист,1992. Т.2.397 с.

29. Каплан М. Система і процес у міжнародній політиці / Мортон Каплан // Політологія : хрестоматія укладачі Б.А. Ісаєв, А.С. Тургаєв, А.Є. Хренов. СПб.: ЛитРес, 2008. 650 с.

30. Конвенція ООН Про права дитини. Прийнята резолюцією 4425 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 р. та набула чинності 2

вересня 1990 р. URL : http://www.unicef.org/ukraine/ukr/UNICEF_105x140_small_F.pdf

31. Конституція України Офіційне Інтернет-представництво Президента України. URL : http://www.president.gov.ua/documents/constitution

32. Кузнєцова Л.П. Основні технології соціальної роботи. Луганськ : Видво ЛДНУ, 2002. 92 с.

33. Лангеймер Й., Матейчик З. Робота в порожню: сиріт не стає менше // Соціальна педагогіка. 2004. № 4. С. 113-117.

34. Майорова-Щеглова С. Н. Феномен раннього дорослішання дітей. С.Н. Майорова-Щеглова Секція 40. «Соціологія дитинства» Матеріали IV Всеукраїнського соціологічного конгресу. ІСРАН, ІСПІРАН, РДСУ. М.: ІСРАН, 2012. С. 2379-2380. URL:http://www.isras.ru/abstract_bank_congress4/2379.pdf

35. Маркс К. Капітал. К. Маркс, Ф. Энгельс. Вид. 2-е. М.: Політиздат, 1960. Т. 46. 956 с.

36. Мід М. Культура і світ дитинства. Вибрані твори. [пер. з англ. і комент. Ю. А. Асєєва]. Укл. і післямова І.С. Кона. М.: Головна редакція східної літератури видавництва «Наука», 1988. 323 с.

37. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права . Прийнятий резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї від 16 грудня 1966 року. URL : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml

38. Павленко Ю. Головною метою державної політики підтримки сім'ї є її повноцінне функціонування. Сьогодні. 29 травня 2015 р. URL : http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/2385

39. Погрібна В.Л. Теоретична соціологія вчора, сьогодні, завтра: в пошуках методологічних перспектив / В.Л. Погрібна // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків, 2014. № 2. С. 196-206.

40. Понад 10 200 цивільних загинуло від початку вторгнення Росії, зокрема одна дитина померла в полоні — ООН. Суспільні Новини. 2024. URL:

https://suspilne.media/658596-ponad-10-200-civilnih-zaginulo-vid-pocatku-vtorgnenna-rosii-zokrema-odna-ditina-pomerla-v-poloni-oon/

41. Попович Г.М. Умови інституціалізації соціальної роботи в Україні: дис. канд. соціолог. наук: 22.00.03 / НАН України; Інститут соціології. К., 2004. 20 с.

42. Права жінок та дітей в Україні — комунікаційний компонент. Проект ЄС і Міністерства молоді та спорту України. URL: http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/5939

43. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб/Відомості Верховної Ради, 2015. № 1, ст.1.

44. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей. від 7 лютого 2007 р. Закон України № 609-V. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80

45. Про охорону дитинства . від 26 квітня 2001 р. Закон України № 2402-III. — URL : http://kodeksy.com.ua/pro_ohoronu_ditinstva/statja-1.htm 269

46. Про охорону дитинства: Закон України/ Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, N 30, ст.142

47. Про ратифікацію Конвенції про права дитини . Постанова Верховної Ради УРСР № 789-XII від 27 лютого 1991 року. — URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/789-12

48. Про соціальні послуги Закон України. — . Верховна Рада України; Закон від 19.06.2003 № 966-IV — URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/966-15

49. Про соціальну роботу з дітьми та молоддю: Закон України від 21 червня 2001 р. № 2558 // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 42. С. 213.

50. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Закон України №776/97-ВР від 23 грудня 1997 р. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80/ed20120413

51. Проект ЄС Розвиток інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей і дітей. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2016/10/eb_2011_3_uk.pdf

52. Розвиток комплексних превентивних послуг для дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей, які опинились у складних життєвих обставинах. За співпраці Європейського Союзу та Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), міжнародних організацій «Надія та житло для дітей» та «Кожній дитині» від 2022. URL: https://www.unicef.org/ukraine/spilno-project/webinars-series

53. Сімейний кодекс України. із змінами згідно законів України від 15 березня 2006 року № 3539, і від 22 грудня 2006 року № 524. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14

54. Скільки українських дітей депортовано в Росію: Зеленський розкрив моторошні дані. УНІАН. 2023. URL: https://www.unian.ua/society/skilki-ukrajinskih-ditey-deportovano-v-rosiyu-zelenskiy-rozkriv-motoroshni-dani-12255303.html

55. Соціально-психологічна реабілітація вразливих категорій громадян від наслідків війни: колективна монографія / О.Д. Сафін, Н.М. Коляда та ін.; за заг. ред. О.О. Кравченко. Київ: Ямчинський О.В., 2022. 406 с.

56. Стратегія ради Європи з прав дитини на 2022–2027 рр.: «Права дитини на практиці: від стабільної реалізації до спільного новаторства». 2022. URL: https://rm.coe.int/coe-strategy-for-the-rights-uk/1680a774c4

57. Тростанецкая Г. Соціальні сироти в нашому суспільстві/ Г. Тростанецкая // Соціальна педагогіка. 2004. № 4. С. 3-8.

58. Чепурко Г.І. Соціальний капітал: вплив на розв’язання життєвих ситуацій. Г.І. Чепурко. Українське суспільство 1992-2018. Стан динаміки змін. Соціологічний моніторинг; за ред. В. Ворони, М. Шульги. К.: Інституту соціології НАН України, 2017. С. 312-320.

59. Шлейєрмахер Ф. Слово про релігію. М.: REFG- book ИСА, 1994. 432 с.

60. Шульга Т.І. Робота з неблагополучною сім'єю. Миколаїв: Дрофа, 2014. 254 с.

61. ЮНІСЕФ: Історія логотипа. URL: https://www.unicef.org/ukraine/stories/unicef-history-logo

62. Як змінювався рівень бідності в Україні. Аналітичний портал «Слово і Діло». 2023. URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/05/04/infografika/ekonomika/yak-zminyuvavsya-riven-bidnosti-ukrayini

63. Ярська-Смирнова Е.Р. Соціальне конструювання інвалідності. Соціологічні дослідження. 1999. № 4. С. 38-45.

64. Giddens A. The Third Way. The Renewal of Social Democracy / A. Giddens. Polity Press, 1998. 680 p.

65. Hampson F.O. Human Security Commission on human security. N.Y. 2016 p. URL: http://www.un.org/humansecurity/sites/www.un.org.humansecurity/files/chs_final_report_-_english.pdf

66. Jones F., Fletcher B., Ibbetson K. Stressors and Strains amongst Social Workers, // British Journal of Social Work. 2010. № 21(5). P. 443-470.

67. Zeiher H. Kindern eine Stimme geben. Sozial wissen schaftliche Literatur Rundschau. 1996. № 19 (31/32). P. 48-54.